

26587.

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**OSMANLI DEVLETİ İLE
TÜRKİSTAN HANLIKLARI
ARASINDAKİ İLİŞKİLER
(1500 - 1598)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
Yrd. Doç. Dr. Sebahattin SAMUR

HAZIRLAYAN
Belgüzar KILIÇ

1993 - KAYSERİ

ÖNSÖZ

Atayurdumuz olan Türkistan'ın büyük bir kısmı Sovyetler Birliğinin hakimiyeti altında idi. 1991 de Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan gibi devletler bağımsızlığına kavuştu. Bu devletlerin durumu ve Türkiye'nin bu devletlerle ilişkilerinin gündeme geldiği şu günlerde Türk asrı olarak bilinen ve Osmanlı Devletinin zirvede olduğu XVI. asırda Türkistan'da hangi devletlerin olduğunu ve bunlarla Osmanlı devletinin ilişkilerinin nasıl olduğunu araştırmak istedik. Araştırmamız sırasında gördük ki bu konuyla ilgili pek araştırma yapılmamıştır.

Konuyu üç bölümde inceledik; ilk bölümde: Türkistan'ın özellikle Şeybanîlerin menşei, tarihi ve ilk ilişkileri; Yavuz'un doğu siyasetini inceledik, ikinci bölümde; Kanunî'nin İran savaşları sırasında Osmanlı Türkistan ilişkileri; II. Selim zamanında Rusya'nın Türkistan'ı işgali, Astarhan seferi ve kanal projesini araştırdık. Üçüncü bölümde de Özbek Hanı II. Abdullah'ın Türkistan birliğini sağlamasından ölümüne kadarki Osmanlı-Türkistan ilişkilerini inceledik.

Araştırmamızda yeni kaynakların yanı sıra mümkün olduğu kadar birinci el kaynaklardan yararlanmaya çalıştık. Özellikle de bu devre ait mektuplardan faydalandık.

Tez konumuzun tesbitinde ve çalışmalarımızın her safhasında emeğini esirgemeyen kıymetli fikirleriyle yol gösteren danışman hocam *Yrd Doç. Dr. Sebahattin Samur Bey*'e şükranlarımı sunarım.

Burada çalışmalarımız sırasında bize yardımcı olan *Prof. Dr. Ahmet Uğur Bey*'e, Farsça mektupların türcümesinde yardımcı olan Mustafa Çuhadar Bey'e en içten duygularla teşekkür ederim.

Belgüzar KILIÇ

02.11.1993

KISALTMALAR

C. :Cüz

E. : Evrak

İ.A. : İslam Ansiklopedisi

M.D. : Mühimme Defteri

M. E. B.: Milli Eğitim Basımevi

Mlf. Hattı: Müellif Hattı

s. : Sayfa

S. : Sayı

s.n. : Sıra no

T.A. : Türk Ansiklopedisi

T.D.V. : Türkiye Diyanet Vakfı

T.O.E.M. : Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası

Trc. : Tercüme

T.S.K. : Topkapı Sarayı Kütüphanesi

T.S.M.A. : Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

T.T.K. : Türk Tarih Kurumu

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
Kısaltmalar.....	II
GİRİŞ:.....	1

I. BÖLÜM:

A- ŞEYBANİ HANLIKLARININ KURULUŞUNDAN AMASYA ANDLAŞMASINA KADAR OSMANLI-TÜRKİSTAN HANLIKLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	4
--	---

1. Şeybanîler.....	4
2. Türkistan Hanlıkları ile İlk İlişkiler.....	9
3. Çaldıran Savaşı Sırasında Osmanlı-Özbek Münasebetleri ve Yavuz'un Doğu Politikası	13
4. Kanuni Döneminde, 1555 Amasya Antlaşmasına Kadar Osmanlı Özbek Siyasi Münasebetleri.....	22

II. BÖLÜM

B- II. SELİM ZAMANINDA OSMANLI TÜRKİSTAN HANLIKLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	38
--	----

1. Rusyanın Türk İllerine Yayılması.....	38
2. Astarhan Seferi ve Don-Volga Kanal Projesi.....	44
3. Astarhan Seferinden sonra Hac Yolu Meselesi.....	57

III. BÖLÜM

III. MURAT ZAMANINDAN II. ABDULLAH HAN'IN

ÖLÜMÜNE KADAR OSMANLI TÜRKİSTAN

HANLIKLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....63

1. II. Abdullah Han'ın Türkistan birliğini sağlama çabaları.....63

2. 1578-1590 Osmanlı-Iran Savaşı Sırasında Osmanlı-
Türkistan Hanlıkları Arasındaki İlişkiler.....66

3. II. Astarhan Seferi Çalışmaları ve Bahr-ı Kulzum Kaptanlığı.....75

SONUÇ.....82

BİBLİYOGRAFYA.....84

EKLER.....88

GİRİŞ

Türkistan; Batı da Hazar denizi ile Horasan dağları, Güney'de Hindikuş; ve Kûh-ı Sefid dağları, Kuzey de Kazakistan bozkırlarının şimal sınırları arasında kalan ve 5.340.066 Km² 'lik bir sahayı içine alan bir bölgedir¹.

Türkistan'ın XVI. asırdan önceki ve sonraki tarihi kesin olarak ayrılmakta, şimdiki Türkistan ise tarihinin üçüncü devresini yaşamaktadır. XVI. asırdan önceki Türkistan tarihi muhtelif milletlerin ve onlarla gelen muhtelif medeniyetlerin milletler arasındaki çeşitli sınıf ve grupların mücadelesi, memleketin o şartlar içinde gösterdiği tedrici ve mütemâdi ilerleme ve olgunlaşma safhaları bu ülkenin bilhassa Ortaçağlar kara ticaretindeki mevkiinin gittikçe yükselmiş olması şeklinde tasvir edilebilir².

Türkistan'ın yükselme ve olgunlaşması Timurlular devrinde zirvesine ulaşmıştır.

Türklerin ancak kendi an'ânelerini İslam an'ânelerine uydurabildikleri göçebe hayatını bırakarak medenî ve mahsuldar ülkelerde yerleştikleri ve Tacik-islam medeniyetiyle Türk an'ânelerini; Türklük ve Moğolluğu esas tutmak üzere cem'edebildikleri zaman Türkistan'da sağlam bir hükümet kuralabileceğini gayet açık bir surette anlayan ve onu esas düstur edinen "Timur Bey" hakiki bir Türk millî siyaseti güttü. Maverâunnehir'de muteaddit yerlerde kanallar kazdırdı. Oralara belki yüzbinlerce Türkü her taraftan (hatta

¹ .Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775 - 1875)*, İstanbul, 1990, 1.

² .Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli ve Türkistan'ın Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, 86.

Deşt-i Kıpçak ve Anadolu'dan) zorla getirterek yerleştirdi. Maverâunnehir'de Celayır; Harezmi'de Kangrat, Cite'de Doğlat gibi büyük kabileleri dağıttı. Onların birini diğerine katarak pek çoğunu ekinciliğe mecbur etti. Bu zât Semerkand'ın güney ve kuzeyinde "Khayrâbâd" adıyla vücuda getirdiği büyük ark sistemlerinin etrafında Türk kasabaları meydana getirmiştir. Timur ve oğulları tarafından yaşatılan siyasi ve medeni hayatın parlaklığı ve büyüklüğü, Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan an'âneci Cengizlileri Maverâunnehir etrafına celp etti. Bunlara tabi uruğlar yavaş yavaş Timur ve Oğulları hizmetine giriyor ve Maverâunnehir'de, Zerefşah ve Ceyhun kıyılarında Fergana ve Seyhun havzasında yerleşiyorlardı. Timur oğullarının tuttuğu medenileştirmek işi Cengiz oğulları içinde bir ülkü olmuştu³.

XVI. yüzyıl ise Türkistan'ın iktisaden ve kültürel yönden zayıf olduğu bir çöküş dönemidir. Bunun sebebi XVI. asrın başlarından itibaren "Yedi İklim'de" hakim olan ve doğudan batıya Türkistan üzerinden geçen "kara ticaret yolları"nın kendi mevkilerini Hindistan ve Çin hududundan açılan Cenubî Asya-Afrika, Avrupa deniz yoluna ve Sibiryâ Arkhâgelsk tarafından Şimalî Akdeniz ticaret yoluna, Amerika kıtasının Avrupalılar tarafından keşfinden sonra gelişen Okyanus deniz ticaret yollarına terk etmeleri gibi umumî ve şümüllü hadiselerdir. Bu ise Çin ve Hind mallarının Karadeniz ve Akdeniz limanlarına ulaştırılmasından büyük ticarî kazançlar temin etmiş olan Türkistan halkının gittikçe fakirleşmesine ve neticede kültür ve medeniyet sahasında geri kalmasına sebep olmuştur⁴.

Altın Ordu'nun enkazı üzerinde pek çok küçük hanlıklar kurulmuş ve XVI. yüzyılda ise bir hayli çoğalmıştı. Bunların ilki Altın Ordu'nun merkezi olan Saray ve Taht hanlığı, ikincisi Astarhan Hanlığı, üçüncüsü Kazan Hanlığı,

³. Togan, *Türkistan*, 104 - 105.

⁴. Togan, *Türkistan*, 2.

dördüncüsü Kırım Hanlığı, beşincisi Batı Sibirya'daki Şeyban oğulları Hanlığı, altıncısı Seyhun havzasında Şeyban oğullarının Ebu'l-Hayr kolu (Özbekler), Yedincisi Nogay Mirzalarının kurdukları yarı devlet şeklindeki teşekkül olup bu da İdil'in aşağı havzasında idi⁵. Yedisu'nun dağlık bölümünde ise Çağataylar hüküm sürüyordu⁶. Cengiz Soyundan gelen bu hanedanlar yerli Türk kitlesi içinde bir avuç önder olarak gözükmüş olduklarından uzun zamandan beri Türkleşmiş bulunuyorlardı. Moğol görünüşleri altında müslüman-Türk hanlıklarından başka bir şey değillerdi⁷. Bu hanlıkların hemen hemen hepsinde memleketi sülâle azâları arasında bölerek "inçü" usûlüyle idare etmek ve sülâlenin iş başında bulunan kolunda yaşça üstün olanını hanlamak sistemi hakimdi. Sülâlenin bilfiil iktidarda bulunan nüfuz sahibi azâsı bile bu an'âneye riâyet eder ve yaşı müsâit olmadıkça kendisini büyük han ilân etmezdi⁸.

Kırım Hanlığı bir kenara bırakılırsa Osmanlı Devleti XVI. yüzyılda en çok Şeybanî Hanlıkları ile siyasî ilişki kurmuşlardır. Osmanlıların Câmî-i saadet dinî ve dünyevî, Nâsır-ı Mezheb-i Hakkı Hanefî, Hâfız-ı Bilâd-ı Turan⁹ ünvanlarını verdikleri Şeybanî Hanları'nın hayatı Horasan için İranlılar'la çarpışmakla geçti Büyük saygı duydukları Osmanlılar'la, İran'a ve daha sonraları da Ruslar'a karşı bir birlik oluşturma çabasına girdiklerinden Şeybanîlerin tarihini öğrenmek gereğine inanıyoruz.

⁵ . Zeki Velidi Togan, *XVI. Asırdan Günümüze Kadar Müstemleke Devrinde Asya Tarihi*, Beyazıt Kütüphanesi: 133905, Teksirdir. 1965 - 1966, 35.

⁶ . Togan, *Türkistan*, 123.

⁷ . Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (Trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1980, 439.

⁸ . Togan, *Türkistan*, 123.

⁹ . Ahımcı Feridun Bey, *Münşeatü's- Selâtin*, İstanbul, 1275, I, 6

I. BÖLÜM

A- Şeybanî Hanlıklarının Kuruluşundan Amasya Andlaşması(1555)'na kadar Osmanlı-Türkistan Hanlıkları arasındaki ilişkiler.

1. ŞEYBANİLER:

İran, Çin, Türkistan ve Güney Rusya bölgesinde yerleşmiş; Cengiz oğlu hanedanları yıpranıp kaybolurken, kuzey bozkırında geride kalmış ve unutulmuş, aynı ailenin diğer kolları onların yerini almaya ve tarihî imparatorluklardan kendilerine düşen payları istemeye başlamışlardı. İşte Şeybanîler bunlardan en önde gelenlerden biriydi¹⁰.

Cengiz Han soyundan Kıpçak Hanlardan; Batu ve Berke'nin kardeşi Şeyban (Şıbin) adında Cengiz Han'ın bir torununa nisbetle bu adla anılan Şeybanî hanedanı'nın¹¹, gerçek kurucusu Ebu'l - Hayr Han'dır¹². (813 / 1413-874/1469)

Ebu'l - Hayr Han 17 yaşındayken 1422'de Sibirya'da şimdiki Tobolsk'un batısında, Tura ırmağı üzerinde ulusunun hânı ilân edilmiştir. Hemen diğer Cuci uluslarından Ural ırmağının doğusunda ve Seyhun'un kuzeyinde kalan toprakları almıştır. 1430-1431'de Harezmi bölgesini de ele geçirmiş ve Urgenç'i

¹⁰ . Grousset, 442.

¹¹ . Ebu'l Gâzi Bahadır Han; *Şecere-i Türk, (Trc: Rıza Nur, Türk Şeceresi)* İstanbul, 1343 / 1925, 186.

¹² . Bahadır Han, 190.

yağmalamıştır. Timurlu Hükümdarı Şah-Rûh'un ölümünden (1447) önce Timuroğullarının elinden Sir-Derya hattındaki Sıgnak'tan Uz Kent'e kadar müstahkem şehirleri ele geçirmiştir. Barthold'un tahminine göre Sıgnak başkenti olmuş, buna karşılık şimdiki Türkistan şehri olan Yassı (Yesi) Timuroğullarının elinde kalmıştır. Ebu'l-Hayr, Timur'un torunları arasındaki mücadeleden yararlanarak Türkistan'ın iç işlerine karışma fırsatı bulmuş, bu şekilde Timur Oğlu Ebu-Said'in Semerkand tahtına çıkmasına yardım etmiştir. (1451)¹³

Ebu'l-Hayr'ın kudreti zirvesine çıkmıştı. İmparatorluğu Seyhun'da Tobolsk civarına kadar uzanırken 1456-1457 yıllarında Kalmukların yani doğu moğollarının karşısında yenilgiye uğrayan Ebu'l - Hayr Han'ın nüfuzu sarsıldı. Şeybanîler ve onlara tabi olan aşiretler XIV. asrın ortalarına doğru Özbek adını almışlar ve menşei halâ tartışılan bu isimle tarihte anılmışlardır¹⁴. Bir kısım Özbekler kendisinden ayrılarak Kazak olmuşlar, Ebu'l - Hayr yeniden itaat altına almak istediği bu Kırgız-Kazakları ile savaşırken 1468'de ölmüştür¹⁵.

Yaklaşık üç yıl sonra Moğolistan'daki Çağatay Hanı Yunus, Özbek tahtına bağlı kalan son aşiretleride dağıtmıştır. Muhalif Özbeklere gelince yani Kırgız- Kazaklar bozkırda tamamen göçebe bir devlet kurmuşlar, bu devlet ilk iki önderlerinin ölümünden sonra Onların oğulları olan Karay'ın oğlu Baranduk (1488-1509) ve Canıbek'in oğlu Kasım (1509-1518) tarafından yönetilmiştir. Kasım bir ara Taşkent'i ele geçirmeye çalışmış ise de başarısız olmuş ve bir daha teşebbüs etmemiştir. Bu atadan kalma göçebeliği Sıgnak çevresinde yarıyerleşik bir imparatorluğun şartları ile birleştirmek isteyen Ebu'l - Hayr'ın macerası başarıya ulaşamamış Cengiz Han'ın macerasıdır. Ama Ebu'l - Hayr'ın

¹³ .Süheylî Ahmet b. Hamdam; *Tarih-i Şahî (Mlf. Hattı)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Kitaplığı: 4356, 246 b.; Grousset, 442.

¹⁴ . Grousset, 442.

¹⁵ . İsmail Aka; "Şeybanîler" *T.A.* , Ankara 1981, XXX, 267.

başaramadığını daha sonra gelen Şahi Beğ veya Şah Baht (Ebu'l - Feth Muhammed Şeybanî) ve diğerleri başaracaktır¹⁶.

Ebu'l - Feth Muhammed (1491-1510) Ebu'l - Hayr'ın on bir oğlundan en büyüğü Şah-Budak'ın büyük oğludur¹⁷. Şahi Beğ Özbek, daha doğrusu, Şah-Baht Özbek, büyük babasının kendisine vermiş olduğu Şah-Baht isminin tahrif edilmiş şekli olan Şeybak olarak da isimlendirilmiştir. Şiirlerinde genellikle bu ismi kullanır. Ebu'l-Feth ismine ise ancak meskûkât üstünde rastlanır¹⁸.

Şah-Baht, 1468'de babasının Moğol Hanı Yunus tarafından öldürülmesi üzerine babasının öcünü almak için bir müddet beklemek zorunda kaldı. Başlangıçta Mangırt-Nogaylar, Kazaklar, Moğollar ve Maverâunnehir hakimleri arasındaki mücadelelerde sık sık taraf değiştirdikten sonra 1488'de hizmetlerinin karşılığı olarak kendisine Moğol Hanı Mahmud tarafından Türkistan (Yesi) şehri verildi. Bundan sonra gücü gittikçe arttı. Timurlu mirzalar arasındaki mücadelelerden de faydalanarak kısa zamanda Maverâunnehir'e girdi. (1495) Dört yıl sonra Horasan da dahil Semerkand ve Hive'yi, Timurluların başkenti Herat'ı alarak bütün Timurlu ülkesine hakim oldu. 1500'de Türkistan tahtına oturdu¹⁹.

Şeybak Han'ın öyle bir siyasî nüfuzu vardı ki Kaşkar Hanları kendisinden habersiz hiç bir siyasî teşebbüste bulunmamıştır. Şiiliğe düşmanı ve Türklerin şîlik dolayısı ile ikiye ayrıldığını herkesten önce sezen bir insandı. Ayrıca Rus tehlikesinin büyüklüğünü de kavramış ve Rus ilerleyişini endişe ile takip etmiştir²⁰.

16 . Grousset, 444.

17 . Bahadır Han, 190.

18 . Bouvot, c, "Şeybanî Han" İ.A.,M.E.B. İstanbul, 1970, XI, 454.

19 . Aka, 267

20 . Togan, 59 - 60.

Şeybak Han'ın 1510'da Şah İsmail ile yaptığı savaşta ölmesinden sonra kurduğu devlet çok geçmeden parçalanarak üç hanlık haline geldi. Bundan sonra Özbeklerin bütün çabası, bu şii İran'la mücadele ve bir de birliği sağlama hususunda olmuştur. İleride de göreceğimiz gibi II. Abdullah (1583-1598) bu birliği tekrar sağlayacaktır.

Hanlıklar: *Buhara Hanlığı* (1500-1868), *Hive (Harezmi) Hanlığı* (1511-1873) ve *Hocend Hanlığı* (1710-1865)dir.

Buhara'nın üç, Hive'nin iki Hocend'in bir milyon nüfusu vardı. Zaman zaman Çin istilâsına uğrayan Doğu Türkistan'da kurulan müstakil Kaşgar devletinin ise üç milyon civarında nüfusu bulunuyordu²¹.

Buhara Hanlığı: Şeybanîler tabiri, Garbî Avurpalılar gibi Rus âlimleri tarafından da, sadece, Şeybanî'nin haleflerinin hakimiyeti Harezmi'de daha uzun müddet devam ettiği halde Harezmi değil Maverâunnehir hükümdârları için kullanılmıştır²².

Şeybanî Hanları 1500-1599 da Maverâunnehir'de saltanat sürmüşlerdi. Başkentleri Semerkand idi. Buhara'da en az han kadar güçlü kraliyet ailesi mensuplarının, bilhassa veliahtların timar bölgesi idi. Birçok defalar Buhara valisi hakikatte Maverâunnehir valisi idi. Menşe'leri, Moğol ama dil ve kültür bakımından tamamen Türkleşmiş olan bu hânedan kısa sürede Timur oğullarında olduğu gibi parçalanmış; buna rağmen Timur oğullarından farklı olarak dış düşmana karşı asgarî bir birlik sağlamışlardır²³. Şeybanîlerden sonra 1920 Rus işgaline kadar Maverâunnehir'de iki Türk Sülâlesi daha hüküm sürmüştür. Bunlardan Can-oğulları 1599-1785, Mangırt Hanları ise 1785-1920

²¹ .Saray, *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler*, 1.

²² . W. Barthold; "Şeybanîler" *İ.A.* İstanbul, 1970 XI, 457.

²³ . Grousset, 447.

yılları arasında yaşamışlardır. Önceleri Semerkand olan başkent Can-oğulları sülâlesi zamanında Buhara'ya taşınmıştır²⁴. Rus işgalinden sonra Buhara Hanlığı yeni kurulan Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan arasında paylaştırılmıştır²⁵.

Harezmi veya Hive Hanlığı: Başkenti Hive olup sürekli Buhara Hanlığı'nın istilâsına uğramış kısa sürelerle ara ara bağımsız olmuştur²⁶. Bu Hanlık Kongrat ve Urgenç gibi şu anda Özbekistan'da kalan şehirleri içine alıyordu²⁷. Harezmi Şeybanîlerine Arab-Şah kolu derler²⁸.

Harezmi 1505'e kadar Timurlu Hüseyin Baykara'nın nüfuz sahasına dahildi. 1505'te Şeybak Han Harezmi'nin başkentini feth ederek Harezmi'imparatorluğunun bir parçası haline getirdi. Şeybak Han'ın ölümünden sonra İran Şahı İsmail Harezmi'i işgal etti ise de Türkistan'ın bu kısmına fazla hakim olamadı. 1511'de Harezmi Özbekleri İran'a karşı ayaklanıp İlbars'ı han ilan ettiler. Bundan az sonra da Urgenç ve Hive hükümdarları İlbars'ın hanlığını tanıdılar. 1593 yılında Buharalı II. Abdullah Harezmi'i tekrar aldı. 1598'de Harezmi tekrar bağımsızlığını ilân etti. Bundan sonra Harezmi Hanlığı Rus işgaline kadar ayrı bir hanlık olarak devam etti²⁹.

Bu bölgede kurulan başka hanlık olan Hocend Hanlığına gelince, oldukça geç bir tarihte (1710-1865) kurulması nedeniyle onu araştırmamız dışında tutuyoruz.

²⁴ . *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü; Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan, Kıрым Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu; 3, Ankara, 1992, Giriş XXIX*

²⁵ . Arşiv Belgeleri, XXX.

²⁶ . Grousset, 449.

²⁷ . Arşiv Belgeleri XXX.

²⁸ . Barthold; XI, 457.

²⁹ . Baymirza Hayit; *Türkistan Rusya ile Çin Arasında* (Trc. Abdulkadir Sadak), İstanbul, 1975, 27.

2. *Türkistan Hanlıkları ile İlk İlişkiler:*

Osmanlı devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilk siyasi münasebetler XVI. asırda başlamıştır. Bununla beraber batı Türklüğü ile doğu Türklüğü arasındaki ilişkilerin daha önceki yıllara kadar uzandığı bilinmektedir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Türk hakimiyeti Türkistan'dan Batı Anadolu'ya kadar uzanıyordu. XIII. asır başlarında bu birlik ve hakimiyet Moğol istilâsı yüzünden parçalanmış idi. Daha sonra Ön-Asya ve Anadolu'da yerleşmiş olan Türkler, önce Anadolu Selçuklu devleti, XIII. asrın sonlarında da Osmanlı devleti etrafında toplanmaya başladılar. Türkistan'da kalan Türkler ise bir müddet daha moğol hakimiyetinde kalmışlar ve bilâhirc Timur (1336-1405) ile evlatları etrafında toplanmışlardı. Böylece Batı Türklüğü Osmanlıların önderliğinde, Doğu Türklüğü de Timur'un önderliğinde birar büyük kuvvet olarak hızla yükselmeye başlamışlardır.

Ankara Savaşı (1402) Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğü arasında büyük bir soğukluk girmesine sebep olmuş ise de bu durum kısa sürede kendisini toparlayan Osmanlı Devleti ile Timurlular tarafından giderilmiş ve dostluk temelleri atılmıştır³⁰. Nitekim Fatih Sultan Mehmed, Hüseyin Baykara'ya mektup yazarak İran'a hakim olmuş olan Uzun Hasan'a karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmiştir³¹. Osmanlılardan Orta Asya'ya giden ilk elçi, Ali Ekber Hitaf'dir. II. Bayezid zamanında Çin'e giderek Maverâunnehir'den geçmiş, lâkin Özbekler daha oralarda hakimiyetlerini tesis etmemişlerdi. Bu zât Kalmuklar arasından da geçerek Çin'e gitmiştir. Bu gezisi ile ilgili farsça bir eser yazmıştır. Daha sonra eseri Türkçeye çevrilmiştir³².

³⁰ . Saray, *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, 3.

³¹ . Feridun Bey, I, 283 - 285.

³² . Togan, *Asya Tarihi*, 62.

Doğu ve Batı Türklüğü arasındaki bu yakınlaşmalar XV. yüzyıl sonlarına doğru Türkistan'da Timurlular hakimiyetine son veren Muhammed Şeybanî Han (1451-1510) önderliğindeki Özbekler zamanında daha da gelişerek siyasî alanda bir nevi işbirliğine dönüşmüştür³³.

Bu birleşme özellikle Şîî İran'a karşı olmuştur. Çünkü İran sünnî olan Doğu ve Batı Türklüğünü birbirinden ayırıyordu ve her ikisine de zarar veriyordu. Hammer'in dediği gibi bu durumda "Özbekler aslı, insanî mevkî, coğrafyası ve din itibariyle Osmanlıların tabii muttefikleri idiler³⁴." Ebu'l Hayr ve Yadigar'ın oğulları, önceleri sadece çapul maksadı veya kuvvet denemesi için Horasan'a kızılbaş seferine giderlerdi. Osmanlılar tarafından yapılan kışkırtmaların tesiri ile kızılbaş savaşı Özbekler için dinî bir renk almıştır. Özbek Hanları Din ve Millet düşmanlığı esasına dayanan "Şeyh Oğlu" devletini ortadan kaldırmak teşebbüslerinde vazifelerini hakkı ile anlamışlardı³⁵. Kızılbaş düşmanlığı Özbekler için o dereceye varmıştı ki Urgenç darugası Subhan Kulu ve Vezir darugası Rahman-Kulu büyük bir ziyafet verip şehrin vezirlerini ziyafete çağırarak onlara hil'atlar verdi. Davete gitmeyen, şehrin vezirinin kadısı Ömer İdilî bu vezirlere; "Yeni hil'atınız ve yeni dininiz hayırlı olsun" deyince onlar şaşırıp "Yeni din demekle neyi kastediyorsun" deyince "Şah İsmail ve yeni valiniz şîidir. Şimdi az oldukları için gizliyorlar, yarın çoğalınca sahabeye sövmeyi teklif ederler. Sizi kendi gibi yapacak, sonra avâma teklif edeceklerdir, tez çaresine bakın yoksa kafir oldunuz" demiştir³⁶.

Adını Şeyh Safiyuddîn İshak'dan alan Safevîler, başlangıçta sünnî bir tarikat olarak faaliyet gösteriyordu. Etrafa iyice yayılan bu tarikat özellikle Şah İsmail zamanında şîî bir görünüş almıştır. Şah İsmail b. Şeyh Haydar b. Şeyh

³³ . Saray, *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler*, 4.

³⁴ . J. Von Hammer, *Devlet-i Osmaniyye*, (Trc. Mehmet Ata) İstanbul, 1932, VI, 66.

³⁵ . Togan, *Türkistan*, 124 - 125.

³⁶ . Bahadır Han, 206 - 207.

Cüneyd (1487-1524) önce Şirvan hükümdarı Ferruh Yaser'i mağlub etti, sonra Akkoyunlular'dan Errah ve Diyarbekir havâlisi hükümdarı olan Elvend Bey'in hücumuna uğradığı için onun üzerine yürüdü. Nahcivan civarında yapılan savaşta Elvend Bey mağlub oldu (1502), sonra Tebriz'e gelip tac giydi³⁷. Böylece Safevî devletini kurmuş oldu.

Şah İsmail hem Türkistan'a hem de Anadolu topraklarını saldırıyor ve buralarda şiî görüşü yaymaya çalışıyordu. Şah İsmail kısa sürede İran'ın tamamını istilâ edip Diyar-ı Irak-ı Arap, Azerbaycan, Gence, Şirvan, Gilan, Mazenderân, Taberistan, Cürcan, Kürdistan'ın tamamını ve Gürcistanı zapt etti³⁸.

Şah İsmail'in Anadolu topraklarında şiîliği yayma faaliyetinden dolayı Yavuz Sultan Selim daha şehzâdeliği zamanında Bayezid'in dikkatini bu konuya çekmiş ve İran topraklarına saldırmıştı. Şah İsmail Yavuz'dan şikayet etmek ve dostluğunu yenilemek için Bayezid'e elçi göndermişti(1508). Elçinin İstanbul'a varması Şeybanî Han tarafından gönderilen elçinin varmasına tesadüf etmekte idi³⁹. Şeybanî (Şeybek) Han koyu bir sünnî idi, bu yüzden de Şah İsmail aleyhine Osmanlılarla temasta bulunması gayet tabiidir. Şeybanî Han Şah İsmail'i dini terk etmekle suçluyor ve kendisine itaat etmesini istiyordu. Aksi takdirde Azerbaycan'a kadar gelerek kılıç zoru ile hak yola çevireceğini söylüyordu. Şeybanî Han Safevî hükümdârının başına kızıl taç kaması üzerine yeşil sarık sarmış Şah İsmail'in atalarının Şeyh ailesi olduğunu kastederek Ona bir derviş keşkülü (çanak) göndererek hükümdarlığı Cengiz Han soyundan gelen kendisine bırakmasını istemiştir⁴⁰.

³⁷ . Tahsin Yazıcı, "Şah İsmail" *İ.A.*, İstanbul 1970, XI, 276.

³⁸ . Solakzâde Melimet Hemdemî; *Solakzâde Tarihi*, İstanbul 1298, 359.

³⁹ . Hammer, VI, 66.

⁴⁰ . Aka, XXX, 267.

915 (1509) da Şeybanî Han Horasan'ı zapt etti. Şah İsmail Ona elçi gönderip Horasan topraklarına girmemesini istedi ise de elçi red cevabı ile geri döndü. Bunun üzerine Şah İsmail harekete geçip Merv civarında Murgab suyu kenarında yapılan savaşta Şeybanî Han'ı mağlub etti ve onu katletti, 29 Şaban 915 (1510) ⁴¹

Eğer Şeybanî Han savaşta yenilmemiş olsa idi, İran Orta Asya'dan gelen büyük bir istilâ dalgasına maruz kalacaktı⁴².

Şah İsmail Şeybanî Han'ın kafatasını tezyin ederek kadeh yapmış, kafa derisini de baharatla doldurarak zafer nişânesi olarak Bayezid'e göndermişti⁴³. Bununla belki Osmanlı hükümdarına gözdağı vermek istiyordu.

II. Bayezid'den Şah İsmail'e elçi gelmiş Şah'ın bu elçileri önünde sünî bir âlimi öldürmesi onların üzerinde menfi bir etki bıraktı. Bu gibi hadiseler Onun Osmanlılarla ilişkilerinin gün geçtikçe zayıflamasına sebep olacak ve netice de Çaldıran Savaşı'na sebep olacaktır⁴⁴.

Muhammed Şeybanî Han'ın 1510'da ölümü üzerine, bir müddet Şah İsmail'in müttefiki olan Babür, 1511'de Kabil'den gelip Türkistan'ı ele geçirmiş ama Türkistan halkı tarafından soğuk karşılanmıştı. Koyu sünî olan Buhara ve Semerkand halkı dalâlet mezhebinden olanlarla anlaşığı için Babür'den kopmuş ve uzaklaşmıştı. Mezhep sevgisi Timuroğullarına bağlılıktan üstün gelmişti. Özbekler Şeybanî Han'ın amcası Göçgüncü Han (1510-1530) başkanlığında ayaklandılar. İran Komutanı Necm-i Sanî ve Babür onları Gücdüvan yakınlarında karşıladılarsa da bu defa Özbekler onları memleketlerinden attılar

⁴¹ . Yazıcı, XI, 276

⁴² . Y. H. Kramers "İran" İ.A. V / 2, 1023 - 1030.

⁴³ . Hammer, IV, 114.

⁴⁴ . Yazıcı, XI, 276.

915 (1509) da Şeybanî Han Horasan'ı zapt etti. Şah İsmail Ona elçi gönderip Horasan topraklarına girmemesini istedi ise de elçi red cevabı ile geri döndü. Bunun üzerine Şah İsmail harekete geçip Merv civarında Murgab suyu kenarında yapılan savaşta Şeybanî Han'ı mağlub etti ve onu katletti, 29 Şaban 915 (1510) ⁴¹

Eğer Şeybanî Han savaşta yenilmemiş olsa idi, İran Orta Asya'dan gelen büyük bir istilâ dalgasına maruz kalacaktı⁴².

Şah İsmail Şeybanî Han'ın kafatasını tezyin ederek kadeh yapmış, kafa derisini de baharatla doldurarak zafer nişânesi olarak Bayezid'e göndermişti⁴³. Bununla belki Osmanlı hükümdarına gözdağı vermek istiyordu.

II. Bayezid'den Şah İsmail'e elçi gelmiş Şah'ın bu elçileri önünde sünî bir âlimi öldürmesi onların üzerinde menfî bir etki bıraktı. Bu gibi hadiseler Onun Osmanlılarla ilişkilerinin gün geçtikçe zayıflamasına sebep olacak ve netice de Çaldıran Savaşı'na sebep olacaktır⁴⁴.

Muhammed Şeybanî Han'ın 1510'da ölümü üzerine, bir müddet Şah İsmail'in müttefiki olan Babür, 1511'de Kabil'den gelip Türkistan'ı ele geçirmiş ama Türkistan halkı tarafından soğuk karşılanmıştı. Koyu sünî olan Buhara ve Semerkand halkı dalâlet mezhebinden olanlarla anlaştığı için Babür'den kopmuş ve uzaklaşmıştı. Mezhep sevgisi Timuroğullarına bağlılıktan üstün gelmişti. Özbekler Şeybanî Han'ın amcası Göçgüncü Han (1510-1530) başkanlığında ayaklandılar. İran Komutanı Necm-i Sanî ve Babür onları Gücdüvan yakınlarında karşıladılarsa da bu defa Özbekler onları memleketlerinden attılar

⁴¹ . Yazıcı, XI, 276

⁴² . Y. H. Kramers "İran" İ.A. V / 2, 1023 - 1030.

⁴³ . Hamuncer, IV, 114.

⁴⁴ . Yazıcı, XI, 276.

(1512). Böylece Buhara Semerkand ve bütün Maverâunnehir yine Özbekler'e dönmüş oldu. Ceyhun; bir zamanlar Sâsânî İran'ı ile Hun devleti arasında olduğu gibi Özbek Hanlığı ile Safevî İran'ı arasında sınır olmuştu ⁴⁵. Fakat bu mücadele sırasında İlbars Han'ın Harezmi'de istiklâlini ilân edip Buhara Hanlığından ayrı Hive Hanlığını kurmasına mani olunamadı.

II. Abdullah bir ara birliği sağladı. (1594-1596). Fakat XVIII. asra kadar Türkistan'da iki ayrı Özbek devleti hüküm sürmüştür⁴⁶.

3. Çaldıran Savaşı Sırasında Osmanlı-Özbek Münasebeti ve Yavuz'un Doğu Politikası:

Yavuz Sultan Selim'in kısa hakimiyetinde Osmanlı devletinin siyasetinde kesin bir değişiklik görüyoruz. Osmanlı devleti şimdiye kadar esaslı olarak bir Balkan ve Avrupa kuvveti idi. Sultanlar dahi kendisine "Sultan-ı Rûm" demekten hoşlanırdı. Yavuz Sultan Selim devrinde Osmanlı İmparatorluğu ilk defa ciddi bir şekilde şarka yöneldi. Asya ve Afrika kıtalarında geniş topraklar ele geçirdi. Devlet siyasetindeki bu değişikliği kısmen yeni hükümdarın İslam dünyasının birliği düşüncesi ve kısmen de o zamanki siyasî durumun gereğinde anlamak gerekir. Osmanlı İmparatorluğunun batı sınırı Tuna ötesine kadar uzanıyordu ve hali hazırda o taraftan bir tehlike gelmesi ihtimâli yoktu. Gereken şey imparatorluk içindeki dinî birliğin sağlanması ve Safevî Hanedanı tarafından tehdit edilen şark hududlarının sağlamlaştırılması idi. Bir bakıma II. Bayezid'in tahtına sahip olabilmek için gösterdiği bütün gayret bu azimden doğuyordu⁴⁷.

⁴⁵ . Grousset, 447 ; Hammer, VI, 68.

⁴⁶ . Saray, *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler*, 5.

⁴⁷ . N. Ahmet Asrar, *Kanunî Sultan Süleyman ve İstâm Âlemi*, 2. Baskı, İstanbul, ?, 37.

XVI. asrın başlarından beri Şah İsmail'in Asya'da gizlice yaydığı yeni mezhep, Ehl-i İslam'ı, birbirine düşüren iki fırkaya ayırmıştı⁴⁸. Yalnız Şah İsmail iki büyük kuvvetle karşı karşıya idi. Birincisi bir sefer yendiği diğerinde yenildiği Özbekler; diğeri ise Özbekler'le mukayese edilemeyecek kadar mükemmel bir teşkilata sahip Osmanlılar'dı. Safevîler müridleri vasıtası ile nüfuz sahibi olmaya çalışıyorlardı. Bu yüzden de büyük bir tehlike oluşturuyordu⁴⁹. Yavuz daha şehzâde iken bu tehlikenin büyüklüğünü anlayarak İran topraklarına girip Erzincan ve Bayburd'a kadar olan yerleri hasara uğratmıştı⁵⁰.

Yavuz Sultan Selim tahta geçince, Şah İsmail, kendisine sağınan Şehzade Ahmed'in ikinci oğlu Murad'ı emrinde güçlü bir ordu ile Osmanlı topraklarına saldırttı⁵¹.

Şah İsmail'in bu düşmanca tavrı nihayetinde Çaldıran savaşına sebep olmuştur. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran savaşını yapması sadece kendi topraklarını korumak için değildi. O, Şah İsmail'in Türkistan'da yaptığı hareketleri de yakından takip ediyordu ve dolayısı ile Şah İsmail'in Türkistan da yaptığı eziyetlerin ve bu eziyetlerden bıkan halkın, yardım çağrılarının da etkisi vardı. Bu konu ile ilgili Solakzâde'de şu bilgiler bulunmaktadır; "Mülûk'u Özbekiyân'dan Şeybe Han dimekle ma'ruf bir pâdişah-ı ağzam işân kellesini zer û züyûr ile ârâste ve envâ-i cevâhir ile pirâste idib meclis-i şarabda o kab ile umerâsına şarab ve tolular içirdi ve min ba'd cemaatle namazı nehy idüb câmilerde minberleri yakdurûb hâşâ seb ve la'în ashâb-ı hidayet asârını ol makarrı ehl-i İslâm'dan bi nâm ve nişâne idüb ulemay-ı dinden ol bî din ve mezheb-i nâpak bulduğun helâk itmiştir." Daha sonra devamla: "Allah'ın fazlı

⁴⁸ . Hammer, IV, 116.

⁴⁹ . Yazıcı, XI, 227.

⁵⁰ . Hammer, VI, 66.

⁵¹ . _____, VI, 115.

ile kuvvet ve kudretimiz kemâlde ve şimşir-i cihangirimiz nûr-u İslâm ile iştigalde iken ol mürtekb-i efâl-i şenî'â olan zimmet-i âli himmetimize aklen ve şer'ân lâzım gelmiştir⁵²"

Şah İsmail'in Türk illerinde yaptığı işkenceleri anlatan ve yardım talep eden eminiz pek çok nâme gelmiştir. Horasandan Emin isimli Hoca-i Molla-i İsfehanî, Yavuz'u yardım'a çağırın biri farsça diğeri Osmanlıca iki mektup göndermiş ancak bu mektup Yavuz'un eline Çaldıran'dan sonra Amasya'da geçmiştir. Bu mektupta Yavuz adeta bir kurtarıcı olarak çağrılıyor. Hatta Horasan'da bir sultanlık kurması dahi isteniyordu.

Mektup çok uzun olduğu için buraya kısa bir bölümünü alıyoruz.

".....

Sindin ümîd-vardur âlem

Âlem içindeki benî âdem

Rişte-i küfrni çıkıp üzgil

Kilip islâm ilini tiz güzgil

İntizârîñ çeker Horasan 'lık

Kıl Horasân 'da dahi Sultânlık

Vâr-ı müştâk saña ehl-i irak

Eyle kim câña ten irür müştak

Maverau 'n-nehr içre şâh u gedâ

Kıla -turlar saña mudâm du 'â

⁵² . Solakzâde, 359.

Ki siniñ devletiñ füzûn bolgay
Düşmeniñ zâr-u- ser-nîgûn bolgay

Devlet ü nusret ile azm eyle
Küfr def 'in kılurnı cezm eyle

Kurtar islâm ehlini gamdan
Mihnet u bid 'at ile mâtemden

Lutfile hastalarga dermân kıl
Hayr uçun zârlarga ihsân kıl

Ger cihânıñ nüvîdi sindindür
Ehl-i dîniñ ümîdi sindindür

.....⁵³.....

Yavuz Sultan Selim Çaldıran Savaşında sünnî olmasından dolayı ortaklaşa düşmanları olan Şah İsmail'e karşı ittifak kurmak ve birlikte hareket etmek için Hassa gulamlarından Mehmed Bey'le Semerkand Han'ı Göçgüncü Han'a Farsça bir mektup göndermiştir. Safer. 920 (Mart 1514) tarihli bu mektup'ta İsmail'in doğu illerinde insanlara yaptığı işkencelerden de bahsetmektedir. Zavallı insanların Benî-İsrail oğullarının Firavun'dan gördüğünden daha büyük bir zulüm gördüklerini yazıp yakın zamanda büyük bir ordu ile hareket edileceğini "Allah koruyuculuğunun ve ad ediciliğinin engin denizine daldırsın. Size babamın zamanından beri güvenimiz vardır. Sizin

⁵³ . Feridun Bey, I, 417. ; Ahmet Uğur, *Yavuz Sultan Selim*, Kayseri, 1989, 86 - 87.

de bu işte bize yardımcı olmanız gerekir" diyerek en yakın zamanda sevindirici haberlerini beklediğini bildirmektedir⁵⁴.

Yavuz'un bu mektubuna 920 - Cemaziyel evvel (Temmuz-1514) sonlarında, Göçgüncü'nün gönderdiği mektup ise şöyledir: "Hilafet'in en büyük hizmetlisi, saltanat menkıbeli Allah'ın göklerinin yıldızları arasında gezen, dünya sultanlarının sultanı, hakanların hakanı düşmanı ayağının altına bend eden büyük orduların pâdişahı Yunan ve Rum (Batı) ülkelerinin şehin şâhı, muzaffer İslâm ordularının hudâvendigârı..." Allah katında fakirler ve acizler koruyucusu zaferler ve fetihler babası... Sultan Selim Şah'a; meydana atıldıkları gündenberi onlarla savaşı bir din borcu bilmekteyiz. Elbette Özbeklerin vuruşlarını duymuşsunuzdur. Ama ne çareki ilk saldırı onlardan geldi. Seksen bine yakın kızılbaş İran'dan Turanîlerle Amu nehrini geçip hücum etmiş onların korkusundan Kâbil ve Kandehâr hakimleri de onlara itaat etmiştir.

Böylece İslâm'ın kubbesi olan (Semerkand) kenarlarına (kapılarına) kadar gelmişlerdir.

Biz de geldikleri günün ikinci çağında onlarla savaşa girişmiştik ki güneşin gurûb zamanına yakın üstelerinden geldik.

Başbuğları olan Necm (Emir Ahmed İsfahani) tutulup diri diri olarak huzurumuza getirildi. Orduları tamamı ile mağlup oldu.

Savaş yerinden nehr kıyısına kadar (ki bir aylık yoldur) ölüleri birbiri üzerine yığıldı. Siz harekete geçince biz de harekete geçmek kararında

⁵⁴ . II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim Devrine Ait Muhaberat, T.S.K, Revan Kitaplığı; 1958, 104a - 111a.; Feridun Bey, I, 374 - 377. Feridun Bey bu mektubun Ubeydullah Han'a gönderildiğini yazmakta ise de gerçekte Göçgüncü Han'a gönderilmiştir. Zira bu yıllarda. Özbeklerin başında Göçgüncü Han bulunmaktaydı

olduğumuzdan elçiniz Nizameddin Mehmet Bey geldiği andan itibaren "Semerkand" sınırında, "Taşkend"e, bahadırlara, Ulusun ve Tumanın beylerine bütün asker kumandanlarına, Özbek, Çağatay boylarına tabi olanlara, Cengiz han soyuna kurultay kurulup Rafıziler üzerine yürümleri hususunda karar vermeleri emr olunur."

"Elçi Hurşit Bahadır'ın arzı ta'zimattan (hürmet ve ta'zimlerini ilettikten) sonra çabucak gelmesi iki tarafında "İsfahan" ve "Zenderud" civarında toplandığı dostlara haber vermesi uygun görüldü."

"Mehmet Bey'e karşı bir kusurumuz oldu ise özür dileriz. Sizin hizmetinizde onlara lâıyk oldukları derecede hizmet etmek güç bir iştir. Bundan dolayı da özür dilemek daha münâsiptir⁵⁵."

Görüldüğü gibi mektupta tam bir uyum içinde oldukları ve ittifak halinde olacakları bildiriliyor. Bu mektuplaşmalar ve iyiniyet gösterilerine rağmen, pratikte, Yavuz'un Çaldıran savaşında Özbeklerle askerî bir ittifak kurduğu hakkında tarihi bir bilgi elimizde yoktur. Yalnız Zeki Velîdi Togan, "Yavuz'un Çaldıran muharebesi esnasında Kırım ve Astarhan tarafından da Cengiz evlâdı bu harekete bir surette katılmışlardır" der. Böyle olması da normaldir, zira Şah İsmail bütün sünnîlerin ortak düşmanı idi. Mengli Giray'ın (1478 -1515 III. ve son saltanatı) mektubunda, Mehmet Emin'in (1502-1518) kendisini Horasan seferine yani Özbeklerin Şah İsmail'e karşı seferine iştirak ettiğini bildirdiğini zikrettiği gibi, Şah İsmail için de gayet gâbi ve din düşmanı olarak tasvir eden sözler yazılmıştır. Ona karşı kazanılan zaferdan dolayı Mehmet Emin tebrik edilmiştir⁵⁶.

⁵⁵ . *Haydar Çelebi, Ruznâme*, (Baskıya hazırlayan, Yavuz Semenoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, 41 - 42 ; Feridun Bey, I, 377 - 378.

⁵⁶ . Togan; *Asya Tarihi*, 43.

Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'i Çaldıran'da büyük bir hezimete uğrattıktan sonra hemen Göçgüncü Han'a mektup yazıp durumu ona bildirmiştir. Yavuz'un amacı; ehl-i sünnet inancını yaymak ve şîi Safevî Devletini ortadan kaldırıp doğu ile batı Türklüğünü tekrar birleştirmek idi.

Bu sebeple Şah İsmail'in barış teklifini kabul etmemiş elçilerini tevkif ettirmiştir. Yavuz'un Göçgüncü'ye Edirne'den gönderdiği Receb 921 (Ağustos 1515) tarihli mektup, şüphesiz, Yavuz'un bu düşüncelerini bize en açık şekilde bildirmektedir: "Kızılbaş-ı evbaş ile mabeynde vak'i olan ahval ve macera mufassalen rûşen ve zâhir oldu. Vaki'a selâtin-i İslamiyye-i Zevi'l-Kudre lâzım ve vacib belki Farz-ı ayn dırkı her bâr nevâmıs-i ilahiyye ve serâyici nübüvviye zalâm-ı zulm muhâlifat-ı din ve devlet ve me'anidân (inatçı) mülk ve millete muhtefî olsa (gizlense) darb-ı suyûf bevâtın (keskin) ve ta'n-ı remâh feratin ile heng-i perde-i fitne ve fesâd eyliye taki sevakıb-ı kevâkib şerayi'i nübüvveye alemlî pûr-nûr idub isti'al-ı nâr-ı cevri ve itisaf-ı cereyan-ı tıg-ı abdar ile müntefî ola. Şanlarına muvafık olmuştur tâki Diyarbekir ve Kürdistan ve mabeynde vak'i olan kal'a ve tilâl ve cibâlî ile levâhık ve merafiki ile ve siyasi ve feyafi ve nevahibesî ile müstahlis ve cümle-i muzafat-ı memâlik-i mahmiyemden olup ol diyarın ehl-i amme-i müste'min olup... Ahırkâr bu hâlete tâkat getürmeyub ruy-ı meskenetten mütevâlî elçiler gönderib ne tarikle dilerseviz sulh idelim dedikde melikat reddiyye-i tabi ati kabil zevâl olmayub ki zenkî bî şesten nekerded sefid ve ferat tehûr ve hod râyî ve vufür tehtek ve sebkisârî üzere mecbul olmasını ilmî şerifim muhit olduğı cihetden kat'ian ahvâl ve akvâllerine mültefid olmayub hâl-ı sabık üzere mukarrer oldum, halıya Himmet-i aliyye-i padişahâneme lâzım ve vacib oldu ki inan-ı azimet humayûnemi. Ka'l u kam'-ı fitne ve fesada munsarif kılub inşallahu'l - aziz rûy-ı zemini ervâh-ı vücudlarından tıg-ı abdarla tenzif ileyub cerîde-i 'alemden sevad-ı biruzlarını bi'l kulliye mahu ileyem" Ulemanın görüşlerinin de aynı fikirde olduğunu söyleyerek " Cenab-ı 'aliye dahi lazımdır ki ol nevâhide olan

umera-i kiram ile murâsele ve müşâvere idub ittifakla madde-i fitne ve fesadı bil-külliye kat idub mümkün oldukça nâm ve nişanları nâbedid olmanın esbabına mübaşeret oluna⁵⁷"

Yavuz kısmen kendi ordusundaki isyan belirtisi kısmen de Memlûkluların askerî saldırısından korkması nedeni ile İran'ın içinde uzak noktalara kadar zafer yürüyüşüne devam edemedi⁵⁸. Zira Şah İsmail Gavri'ye nâme yazıp Sultan Selim İran-ı kişver-i acem'i zapt ederse sıranın arap topraklarına geleceğini söyleyerek onu Yavuz'a karşı tahrik etmişti⁵⁹.

Yavuz Çaldıran'dan sonra Tebriz'e geldi amacı burda kışlayıp baharda tekrar İran üzerine yürümekti çünkü onları ortadan kaldırmaya karar vermişti, lakin yeniçerilerin şikayetleri üzerine dönmek zorunda kaldı⁶⁰.

Tebriz'in pek çok sünnî yerleri kızılbaşla dolmuş ve onların emri altında mahkum bulunuyorlardı, Yavuz Tebriz'e geldiğinde Hüseyin Baykara oğlu Mirza Bediü'z-zaman ve şehrin ileri gelen aileleri ziyarete geldiler⁶¹. Bediü'z-zaman Herat ve Horasan tahtının sultanı idi. Ülkesini kaybedip Şah İsmail'in eline esir düşmüştü ve inzivaya çekilmişti. Şah onun at'a binmesini bile yasak etmişti Bediü'z-zaman'ın durumu anlatılıp kendisini ziyarete geldiğini söyleyince Yavuz, "O tahta çıkmış bir sultan oğludur. Benim yanıma onları tam bir merasim ile getirin" dedi. Durumu Bediü'z-zaman'a bildirdiler ve bir gün tam bir merasimle Onu getirip Yavuz'un tahtının yanına kurulmuş bir tahta oturtular. Yavuz onları ayakta karşıladı ve ona dediki; "Eğer Allah yardım

⁵⁷ . II. Bayezid ve I. Selim Devrine Ait Muhaberat, 1556 - 1586; Feridun Bey, I, 415 - 416.

⁵⁸ . Asrar, 42.

⁵⁹ . Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l Vukuat*, İstanbul, 1327. I, 75 - 76.

⁶⁰ . Münecceimbaşı, Ahmet b. Lütfullah; *Sahâifü'l Ahbâr* (Trc. Nedim Alıncı), İstanbul 1295, III, 470 ; Mustafa Nuri Paşa, I, 74; Solakzâde, 371.

⁶¹ . *Süheyfî*, 155 b ; Uğur, 80.

ederse Şah İsmail'i bertaraf edip İran'ı Anadoluya birleştirmek isterim. Şimdi arzum Horasan Hind ve Sind'dir"

"-Lîk ahd idem eğer taht ola yer
Yar olursa bendeye perverdigâr (Allah)
Surhuser mel'ûni def idem tamam
Rumi'ye (Anadoluya) bu milk yekser ola râm
Arzu şimdi Horasandır mana
Ol diyarın fethi asan (kolay) dır mana
Bilki Hind-u-Sind olubdur arzım
Anı tahkik eyleyubdur ehl-i Rûm
Tahta Sultan idem ahır seni
Hod Herat'a han idem ahır seni⁶²"

Bu ibarelerde Yavuz'un düşüncelerini daha açık bir şekilde görebiliyoruz. Evet Yavuz Sultan Selim'in amacı bu idi ama ömrü kafi gelmedi. Çaldıran Seferi, Şii İran'ı ortadan kaldırmadı, sadece zayıflattı ama bu arada Özbekler de Horasan'ı tekrar aldılar⁶³.

Yavuz Sultan Selim Osmanlı ülkesini Hazar kıyılarına kadar genişletmek için gerekli fırsatı bulamadı. Yavuz Sultan Selim'den sonra Osmanlıların daha cazip ve belki daha kolay görülen amaçların arkasına düştikleri görülüyor. Bununla birlikte Kanuni'den sonra doğuya karşı ilginin canlandığı dönemler olmuşsa da Osmanlı sultanları doğuda hedefi belli devamlı uzağı gören bir siyaset takip etmemişlerdir. Halbuki Belgrad'ın zaptı (1521) ve Rodos adasının alınmasından (1522) sonra Osmanlı devleti için Kafkaslar İran ve hatta "idil boyu" ile meşgul olmak imparatorluğun bekası için daha yerinde olacaktı,

⁶² . Uğur, 80 - 81.

⁶³ . Yazıcı , XI, 277.

çünkü o sıralarda bu yönlerde Osmanlı-Türk ilerleyişini durdurmak ve buraları Pax-Ottomana çerçevesine alarak büyük bir Türk menşei kavimlerden müteşekkil yeni bir nizam'ın kurulmasına karşı gelecek hiç bir kuvvet yoktu ⁶⁴

4. Kanuni Döneminde, 1555 Amasya Andlaşmasına kadar Osmanlı-Özbek Siyasî Münasebetleri:

Yavuz'un ölümünden sonra Osmanlı-Türkistan ilişkileri zayıflamıştır. Ancak bu ilişkiler 1533-1555 yılları arasında süren Osmanlı-İran savaşlarında tekrar canlanmıştır. Oysa Özbekler İranlılarla sürekli savaş halinde idiler. Göçgüncü Han, Şah İsmail ve Tahmasb'la (1524-1576) sürekli savaşmış ve bu savaşların çoğu Göçgüncü lehine sonuçlanmıştır.

Özbeklerin Horasan'ı kısmen ele geçirmeleri üzerine Tahmasb büyük bir ordu ile harekete geçti. Bu sırada Dangan kızılbaşlar tarafından zapt ve Özbekler katledilmişdi. Bu ise o sırada Özbek hükümdarı olan Ubeydullah Han'ı* bütün Özbek hükümdarlarını yardıma çağırmaya sevketmiştir. Yalnız Şah Tahmasb Meşhed ile Herat arasında Turbent-i Şeyh Acem denen mevkide 10 muharrem 935 (24 Eylül 1528) tarihinde yapılan savaşta bu ülkeyi yine İran ülkesine kalmıştı. Bu arada Hind sultanı Babür yeniden hududa tecavüz etti yalnız Özbeklerin başarılarından "Duçar-ı dehşet olarak" sonunun Necm-i Sâni'nin sonu gibi olacağından endişe ederek geri çekildi ve bir daha da maveray-ı Ceyhuna gelmedi ⁶⁵.

Özbekler Tahmasb'ın cülûsundan itibaren on iki senede altı defa Horasana girmiş ve orası için mücadele etmişlerdi⁶⁶.

⁶⁴ . Togan, *Türkistan*, 132 ; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966, Giriş V.

* . Bu sıralarda Göçgüncü ismen han idi. Devleti asıl idare eden Şeybanî Han'ın oğlu Temur ve yeğeni Ubeydullah idi. Togan, *Asya Tarihi*, 60.

⁶⁵ . Hammer, VI, 67 - 68.

⁶⁶ . Bekir Kütükoğlu, "Tahmasp I" *İ.A.*, M.E.B., İstanbul 1970, XI, 638.

Kanunî döneminde Osmanlı siyaseti daha çok batıya yönelmişti bu nedenle Özbeklerin bu mücadeleleri sırasında Kanunî Türkistan'la pek ilgilenmemiştir. Bununla birlikte orayla ilişkinin tamamen kesildiği söylenemez. Tarihi belli olmayan ve Kanuni devrinin başında olduğu tahmin edilen bir mektupta Horasan hakimi ülkede iktidar kavgaları ve iç savaşların olduğunu Hüseyin Baykara'nın dört yıl boyunca istila edip halkın izdirıp çektiğini şimdi ise etraftan alınan yardımlarla huzurun sağlandığını bildiriyordu⁶⁷.

Kanunî batıya yönelmişti ama şarkta herşeyden önemli İran meselesi vardı. Şah Tahmasb bir taraftan Özbeklerle çatışırken diğer taraftan da Osmanlı topraklarında rahat durmuyordu. Anadolu içlerine kadar ilerleyen Safevi İmparatorluğu tehlikeli şiî propagandasının hiç bir zaman arası kesilmemişti. Osmanlılara karşı takip ettikleri düşmanca politika ile Suriye ve Mısır'daki isyan ve huzursuzluk faktörlerini düşünürsek Kanuni Sultan Süleyman'ın şark cephesini boş bırakıp batı meseleleri ile ondört sene kadar uzun bir müddet uğraşması ancak Osmanlı İmparatorluğu için tehlikeli kapıları açık bulundurmamakla izah edilebilir. Bu tehlike gerçekten vuku bulunmuş ise, bu bir şekilde Kanuni'nin siyasetinin doğruluğunu göstermez. Aksine bu İranlıların tedbirsizliğine delalet eder⁶⁸.

Anadoludaki şiî propagandasından başka Bitlis Hakimi Şeref Bey Safevîlere meyletmiş şark hududlarını ehemmiyetsiz hale getirmişti⁶⁹. Bunun ^{emaretiyle} üzerin Kanuni Tahmasb'a sert bir mektup yazdı, O bu mektuba cevap vereceği ^{uiceme} yerde ittifak etmek üzere Macaristan ve Almanya krallarına elçiler gönderdi ⁷⁰.

⁶⁷ . T. S. M. A. E. 9508.

⁶⁸ . Asrar, 307.

⁶⁹ . Kütükoğlu, XI, 638.

⁷⁰ . Hammer, V, 49

Kanuni ancak 1533'de Avusturya ile sulh anlaşması sonucunda doğuya yönelebildi. İran'ın Anadolu ve Türkistan cephelerindeki bu düşmanca faaliyetleri Osmanlı devleti ile Türkistandaki Özbek devletlerini birlikte hareket etmeye sevk etti. Kanuni'den İran'a karşı yardım istemek ve savaşa teşvik etmek amacı ile 1534 yılında Ubeydullah Han 1540'da da Abdullatif Han mektup gönderdiler. Bu mektuplar sonucu Kanuni İrakeyn seferine çıkmak zorunda kaldı ^{mevsim} 71.

Ubeydullah Han (1533-1539) İslam dini Allah ve peygamber hatırı için Kanuni Sultan Süleyman'la birlikte kızılbaş seferine çıkmayı can-ı gönülden istiyordu. Böylece Şeybanîler hem onların devamlı tehditlerinden kurtulacak, hem de Orta Asyadaki müslümanlar için Mekke ve Medine'ye giden hac yolu kolaylaşıp mahfuz kılınacaktı ^{mevsim} 72.

Ubeydullah'ın mektubuna Kanuni'nin verdiği cevap gayet müsbet olup gönderilen mektuba memnun olduğu ve kızılbaşlara açtığı mücadelede muvaffakiyet ümid edildiğini ve mücadeleye devam edileceğini bildiriyordu ^{mevsim} 73.

Kanuni İran ile savaşa karar vermişken Ubeydullah Han Tahmasb'ın Ulama Sultan'la mücadelesi üzerine Herat'ı muhasara etti. Horasan'ı yer yer işgal ettirdi. Herat'ı bir buçuk yıl kuşatıp tam alacağı sırada Tahmasb'ın yardıma gelmesi ve öncü kuvvetlerin Özbek beylerini yenmesi ile 939 (1532) de muhasarayı kaldırarak Buhara'ya döndü. Şah ise bir taraftan gönderdiği kuvvetleri ile Gürcistan'ı zapt ettiği gibi, 1533'de Herat'tan çıkıp Belh'in üzerine yürüme hazırlığı içindeyken Osmanlıların İrakeyn seferine hazırlandığını

71 . Mehmet Saray, *Türk - İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara, 1990, 28.

72 . Asrar, 148.

73 . T.S.M.A., E. 6915

duyduğundan Maverâünnehir seferini bırakmak zorunda kaldı ^{Ubeydullah} 74. İranlılara karşı taaruzla, Osmanlılarla işbirliği mahiyetinde Bestam, Damgan ve Herat'ı (1536) zaptetti 75. Bu arada Kanuni'nin Bağdad'ı zaptettiğini (1535) ^{duyuncu} hemen ona bir tebriknâme gönderdi 76. Yalnız Ubeydullah Herat'ı ^{alınca} Kızılbaşlara gösterdiği şiddetli ^{maamfe} muameye ile bu defa halkı aleyhine çevirmiş ve Irakeyn seferindeki Osmanlı tehdidinden kurtulan Şah'ı - Zira bu sırada Kanunî seferine devam etmeyip İstanbul'a dönmüştü- Horasan'a sevketmiştir. Ubeydullah Herat'tan Meşhed-i zaptetmek üzere hareket ettiğinde Şah'ın geldiğini ^{duyuncu} ulema'nın Şah'la savaşı istememesi üzerine Buhara'ya döndü. 943 (1537) 77. 1538'de Şah'ın Kandchâr'ı zaptetmesi Özbekleri telaşa düşürmüş, başta Ubeydullah Han olmak üzere Şah'ı tebrik ettiler: Hatta Harezmi Han'ı Özbek Din-Mehmed ve Kardeşi Ali Sultan, Şah'ın otağına gelerek itaat arz etmişlerdir. Şah tarafından Mehmed Sultan'a ülkesi Nâsa ve ^{Abi-ward} ^{Abuyurd} mülhakatiyle beraber verilmiş, Safevî hükümeti Özbek Gazi Sultan'ın ölümünden sonra Harezmi üzerine nüfuz tesisi için Mehmed sultan'dan çok istifade etmiş, hatta ordularına kızılbaş serpuşu giydirerek Ubeydullah'la çarpışmış ve Urgenç'i Ubeydullah Handan almıştır 78. Bundan müteessir olan Ubeydullah Han; 1539'da ölmüş, onun yerine Abdullah Han geçmiştir. Ancak saltanatı çok kısa sürmüş (1539-1540) Abdullatif Han (1540-1551) han olmuştur 79.

Abdullatif de aynen Ubeydullah gibi kızılbaş'la mücadeleye devam etti. Diğer Türk devletleri gibi Özbekler de büyük saygı ve hayranlık duydukları Osmanlıları hemen her olaydan haberdar ediyorlar ve sürekli diyalog kuruyorlardı. Abdullatif Han zilkade 947 (Mart 1541)'de Sultan Süleyman'a

74 . Kütükoğlu, XI, 639.

75 . Asrar, 148

76 . T.S.M.A., E. 5441.

77 . Kütükoğlu, 639.

78 _____, 639

79 . Solakzâde, 527 - 528.

nâme göndererek Abdullah'ın ölümü üzerine kendisinin idareyi ele aldığını ve Herat'ı kızılbaşlardan aldığını müjdeliyordu ⁸⁰.

Osmanlı-Türkistan ilişkilerinin Kanuni'nin Nahcivan seferi (1554) sırasında daha da kuvvetlendiğini görmekteyiz. İran Şah'ı Tahmasb Erzurum'a kadar yağma hareketi başlatmış bunun üzerine Kanuni İran'ı iki cepheden sıkıştırmak için 1550 Şubatında Abdullatif Han'a bir elçi göndererek İran seferine çıkacağını kendisinin de Horasan'dan kızılbaş üzerine yürümesini rica etmiştir. Bu mektuba Özbek Han'ı hemen olumlu cevap vermiş fakat silah yardımı istemiş, onun bu isteği de yerine getirilmiştir ⁸¹. Kanuni 1554'de üçyüz yeniçeri ve bir topçu takımından oluşan bir "kuvve-i muâvene"de göndermişti⁸². Ancak bu sırada Ubeydullah Han vefat ettiğinden bu silahlar ve asker amacının dışında taht kavgalarında kullanılmıştır ⁸³.

Kanuni 14 Cemaziyelûla 957 (mayıs 1550)'de Abdullatif Han'a bir mektup daha yazmıştır. Bu mektup'ta Kanuni elçisinin devlet-i Hümâyun'a ulaşip Mekke'ye gidip hac edip döndüğünü, iki yıldır şark seferinde olduklarını, nice kaleler ve yerler fethettiklerini, Gürcistan'ı feth ederek artık memleketlerinin bir parçası olduğunu yazmıştır. Daha sonra da aralarında bir ittifak kurarak şî İran'ı iki taraftan sıkıştırmak istediğini, eğer o taraftan hareket edilip şîlere karşı birlikte savaşılırsa daha çabuk sonuç alınacağını bildiriyordu "Eğer ol taraftan dahi fi'l-cümle cüyüş-u- din hica kârın ile tahrik inan-ı azm-ı zafer iktiran olunsa taife-i dalâlet âmâl ve hüsrân nevvalin vücud-u mazarrat a'ludları sahife-i rûzkârdan ma'dum ve mâbud olması muhakkak idi"

"Def'at ile sedde-i se'adetimiz canibine varid olan mekatib ihlas meratibinizde taife-i mûlahide kal've kam'ına zuhuri seraperde-i te'hirde

⁸⁰ . T.S.M.A., E. 5489.

⁸¹ . Saray, Şiiliğin Rolü, 29.

⁸² . Seydi Rcis, *Asar-ı Eslâfdan Mirat-ı Memâlik*, İstanbul 1313, 64; Hammer VI, 68.

⁸³ . Saray, Şiiliğin Rolü, 29.

(padişah çadırı) mezkur görülüyor ol-kavm-ı şum (uğursuz) delalet rüsumun da'fu halleri derece-i kemâlde ve noksan-ı kuvvetleri mertebe-i nihayet'dir. İnşâallah'ı ea'zzi söyle ol câniblerden cinân-ı azm-ı Cünud-ı elin ka'l ve ka'm asar-ı mülhidin ve fiskına masruf olunur ise ve re'y-i perde-i takdirde merhun olan umur derece-i zuhurda olurdu. etraf ve eknat-ı memâlik-i mahmiyemizde nevvab-ı kamyab ile asâkir heyca müessir her zamanda hazır ve mihya olub câbecâ (yer-yer) cünud-u zafer vücud ile kaffe-i hudud mazbut ve mesdûddur. Taife-i Haifeye mahalli güzün ve ihtifa ol taraflar kalmıştır. Cenab-ı Vâhibu'l-'atyat den ümid ve mercûddur, ittihad-ı tarafeyn ve ittifak-ı canibeyn ile mevad-ı şurur ve fesad olan taife-i mülhidin asâr-ı tuğyân ve inadları bi'l külliye mahv olmuş olaki sebeb-i asayiş enam ve ba'isü'l-intizam ma-lâkelam (söz götürmez) ola" Daha sonra da durumun kendisine bildirilmesini istemektedir "Atabe-i ulyamız canibine olan ihlas-ı samimi ve ved-i (dostluk) kadimi mûktezasınca min ba'd dahi ebvab-ı murâselât meftuh tutulub ahbâr-ı sera-i behcet asârınız ile ol canibin tafsil ahvalini sedde-i saadet bahşımız canibine ilam ve ebna itmekten halî olmayasız bâki izzı ve mu'ali daimi ve lâ yezâli birabbil alemin ⁸⁴".

Özbek Sultan'ının cevabı ise olumludur. Kendisinin de en büyük arzusunun bu olduğunu ve defalarca gönderdiği mektupta bunu belirttiğini Allah rızası için mutlaka işbirliği yapılmasının gerektiğini "Ve sipahi encam şumar nusret-i enâr ile şark diyarına azm-ı cezm kılmışlar. Bu muhlisin ol âli mekân-ı azim üşşân caniblerine defatla gönderilen merasilelerini Allah'u Teala'nın rızâsı ve şeri'at-i Mustafa'nın muktezâsı içün menzur tutub mazmûni ile amel kılûb frenk gazasından gaddar-ı, mekkar nâbdâr-ı kızılbaşın cihadını akdem ve ehemm evceb ve elzem bilûb cebellet-i diyânet hassilerinin olan izzet ve hamıyyini zuhura getirub mazhar-ı rıza hâliku'l alem ve emsa-i terbiat hazret-i Seyyidi'l ümem içün fisebilillâh kaza-i âli derecâta müteveccih

⁸⁴ . Feridûn Bcy, I, 606 - 608.

olmuşuz" " Subhânellezi esra, esrarının mahremi "kâbe kavseyini ev edna" makamının sahibi Muhammed Mustafa'nın Sallallahu Te'ala aleyh ve sellem din-i metnin tervici (kıymet artırma) ve takdimi için meded ve inayet kılsanız size mücavenet kılub nusret virulur." "Tarafeynin ittifaki ve canibeynin ittihadı ile el kavm-i bed kiş ve delâlet endişin nâ pâk vücudları nâbûd olub "Rabbi lâtezir a'lel ardı minel Kafirin" muzmunû icabete makrun ola" Kanuni'nin bu tarafa yönelmesinden önce kendisinin bu fikirden başka bir düşüncesinin olmadığını söyleyip" Bu fakire işaret bulaki biz bu taraftan mütevecih oldukda siz ol taraftan teveccüh kılasız pes bize belki cümle müslümanlara vacibdir, bu işe meded kılarlar.... İnşallahu Teala bunun gibi kazaya mumidel ve mu'avin olmayanlar yevme yegumu'l hesab, indillâh ve inde Resulullah'a ne cevap virürler, dahi Allah ü Tealâ Hazretlerinin lütuf ve kereminden umid varuz ki bu kaza-i lâzime el-berekât iştigalinde ol hazret ile ittifak ve ittihadımız çok hâlisân Allah'dır. Bu vech ile bir vech ile bi hükm olaki ta kıyamet olunca safha-i ruzkârda kıla ki sizden ve bizden gelenelere düstur ve sened ola⁸⁵".

Yine Kanuni aynı Hânedanın Buhara hükümdarlarıyla da dostluk münasebetlerine devam etti. Özbek Din Mehmet ve Ali Sultan Safevîlere bağlılığı kısa sürmüştü. Kanuni'ye gönderilen tarihsiz bir mektupta; Buhara hakimi Ali Sultan Osmanlı sefiri ^{Pırkulu} pır kulî Bey'in nâmeyi hümâyun ile beraber huzurun'a vardığını ve kafir Şah Tahmasb'a karşı tertibedilen herhangi bir sefere katılmak için hazır bulunduğunu, bu yolda kendi başını bile feda ederek şehitlik mertebesine ulaşmaya niyetli olduğunu bildiriyor. Ayrıca kendisinin Horasan üzerinde kızılbaşlara daima hücumda bulunduğunu ve Kabe yolunun açılmasından memnun olacağını söylüyordu⁸⁶.

⁸⁵ . T.S.M.A. , E.5905

⁸⁶ . Asrar, 149.

Kanuni, Türkmen emirleri ve beyleri ile de yakın münasebetler kurmuştur. Muhtemelen Nahçıvan seferinin açılmasından önce Bakdenz (Bügdüz) Kemani Han, Ali Sultan'a yazılmış olduğu anlaşılan bir mektup da Kanuni Sultan Süleyman diyordu ki; Şah Tahmasb'ın aman dilemesi üzerine Safevîlerin dine aykırı olan hareketlerinden vaz geçip, İslam 'a dönmesine fırsat vermek için ona taarruz yapılmamış fakat bu müsamahanın müsbet bir netice vermeyeceği anlaşılınca onlara karşı bir sefer açılması zaruri kılınmıştır. Kanuni daha sonra Türkmen kabilelerinin sünnî müslüman olup, Kızılbaşlara karşı mücadelelerini övüyor Bakdenz Kemani Han'ı din uğruna ve Osmanlı devleti ile olan dostluk ve sevgisi için Safevî topraklarına arası kesilmeyen akınlar yapıp geniş ölçüde tahripkâr hareketlere teşvik ediyordu. Bu mektup ^{tan} ^{mektupları} anlaşılınca başka bir şey de Bakdenz Kemani'nin ileri gelen adamlarından Derviş Muhammed Bedâhşâni 'nin Mekke'ye hacca giderken İstanbul'a uğramasıdır ⁸⁷.

Nahçıvan seferi esnasında yazılan başka bir mektup'ta da Kanuni Türkmen Han 'ına, Türkmen emirleri Muhammed Mir Ebu Turâb, Mir Tûti ile Sündük Beylerin hac'dan dönüşünde Osmanlı divanına yüz sürdüklerini, bu emirlerin Türkmen Han'ın din bâbında Osmanlı Sultanları ile ^{hem fikir} ^{hem fikir} olup Kızılbaşları ortadan kaldırmak için bir sefer hazırlığına dair beyanatları üzerine "cenab-ı se 'adet mea'beniz sair selât 'in haşmet karin ile daima ol caniblerde teyid-i merasim-i din-i Muhammedî için salavatullahi aleyhi ve selâma kızılbâş-ı evbaş-ı din hıraş ile kaza ve cihad niyyetine asâkir-i feth-i muzahir ile hazır ve diyar--ı Horasan 'a müteveccihe nazır olduğunuz haberin ebna ettiler" onlar bu hayırlı niyyet üzere iken kendilerinin 960 Ramazan'ında (Ağustos 1553) kızılbâş seferine çıktıklarını daha sonra Haleb'de kışlamak üzere Haleb'e geldiklerini ve bu sene tekrar sefere çıkacaklarını yazmıştı. Kanunî bu seferi dinî bir görev olarak görerek Onların daima divan-ı humâyunla irtibat halinde olmasını istiyordu " siz dahi ol cevanibden cümle selâtin şeri 'at-ayîn ve

⁸⁷. Asrar, 155.

asâkir-i müslimin nusret-karin ile hüsn-i iltifat ve ittihad üzere aduvv-i dinin memâlikine azimet âli nehbet (çapul) arzânî (layık görmek), kılına ki muvafakat-ı cânibeyn ile ber kazıyye-i merdiyye zuhura geleki dünyada ila yevmi 'l kıyam sebebinin nâmi ve ikbada mucib derece-i sami vaki olub ve hem refahiyet-i ahval-i enâmâ zâf 'i meyliniz itmekten halî olmayasız⁸⁸".

Bu mektuplaşmalar ve alınan kararlara rağmen bu savaşta Osmanlı Özbek askerî ittifakını kaynaklar bahsetmemektedir. Ancak Şah Tahmasb için iki tarafla uğraşmak çok zor olsa gerektir.

Ubeydullah Han'a gönderdiği yeniçerilerin gidiş ve dönüşlerini kontrol etmek ve yeniçerilerin durumunu yerinden incelemek amacı ile Kanunî, Ahmed Çavuş'u Buhara ve Semerkand'a gönderdi. Bu sırada Hindistan'dan binbir zahmetle Buhara ve Semerkand'a gelen Seydi Reis Ahmed Çavuş'tan bahsetmektedir ⁸⁹.

Rûmî askerler saltanat kavgalarında rol oynadığı gibi İranlılara karşı da kullanılmıştır. Rûmî askerlerin orada bulunmaları Türkistan ile Oşmanlı devleti arasında yakınlığı artırmıştır ⁹⁰.

Saltanat mücadelelerinden sonra Nevruz Ahmed (Burak) Han (1551-1556) birliği sağlayarak han oldu. Seydi Reis, Burak Han'ın diğer hanlarla mücadelesinden ve Rûmî askerlerin fâliyetlerinden uzun uzun bahsetmektedir ⁹¹. Rûmî askerlerin gerçek amaçlarından başka iç savaşta kullanılmasından dolayı mahcup olan Burak Han, olayları Seydi Reis'e anlattıktan sonra "padişah yanında yalancı olduk, bir iş kılamadık. Eğer bize yardımcı olursanız hala bir iş

⁸⁸ . Feridun Bey, I, 612 - 613.

⁸⁹ . Seydi Reis, 65.

⁹⁰ . Kurat, 65.

⁹¹ . Seydi Reis, 64 - 70.

kılmak mümkündür" diyerek Seydi Reis'e vilayet vermeyi teklif etmiş. Seydi Reis 'in yanına Ahmed Yesevî evladından Sadr-ı Alem Şeyhi tayin edib durumu padişaha bildirmesi için "Bundan sonra pâdişah hazretlerinin her ne emri varsa onunla amiliz" demiştir ⁹². Seydi Reis buna benzer bir teklifi dönuşte uğradığı Buhara'da Seydi Burhan Han'dan da aldığını yazmaktadır. Seydi Burhan "sen nefs-i Buhara'da otur ben Karakolda olayım" demiş ⁹³. Kısaca gelirken uğradığı ⁹⁴ bütün Hanların pâdişahın emirlerine itaat edip râm olan kimselerdi demektedir ⁹⁴.

Nevruz Ahmed (Burak Han), Han olunca hemen durumu bir mektupla Kanuni'ye bildirmiştir. "Abdulaziz (Abdullatif) Han'ın dar-ı na 'ime intikali üzerine hilafet ve hükümet-i alem benim ve Semerkand hanı nezdinde bulunan kardaşlarımın hissesine isabet etmiştir. Hazar kal'alarına malik olan diğler sultanlar ilticagâhlarının metanete mağruran bize mülevvemet itmiş ve bizi şu son senelerde muharebeye mecbur eylemişlerdir" Nevruz Ahmed Osmanlı devletinin selefi Abdullatif'e gönderilen kuvvete rağmen o taraftan gönderilmesi vâd edilen İmdadın gecikmesinden dolayı özür diliyordu. Mektubuna devam ederek şimdi Semerkand hakimi olduğunu, pîr Mehmed Sultan ve kardeşlerinin firar 'a icbar edildiğini Buhara 'nın zabtını müteakib Horasan 'a gireceğini beyan ediyordu. Ayrıca mektupta buradaki olayları bizzat gözü ile görmüş bir kişi olarak Ahmed Çavuş 'u durumu beyan için gönderdiğini de yazmıştır. ⁹⁵".

Yine Burak Han gönderdiği başka bir mektupta da Mirza Humâyun, Şirhan ^{ile harp} iye hâp ederek mağlup ettiği ve Hindistan'da han ve Hakimler arasındaki sair muharebelere dair malumat vermektedir ⁹⁶.

⁹² . _____ , 65.

⁹³ . _____ , 69.

⁹⁴ . _____ , 76.

⁹⁵ . Sarı Abdullah Efendi, *Düstûru'l inşâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, 3332, İstanbul, 1053, 242b - 244a;

⁹⁶ . T.S.M.A., E. 9661.

Nevruz Ahmed'in elçisi Kutluk Fuladî zîd Rebiu'lahir 963 (Şubat 1556 tarihli) bir mektupla Buhara'nın fethini pâdişaha bildiriyordu. Ayrıca Han seleflerinin kızılbaşlara karşı amansız mücadelelerini hatırlatılarak, Divan-ı Humâyun 'dan, tekrar yardım beklediğini bildirmişti ⁹⁷.

Oysa bu sıralarda Osmanlı Devleti Safevîlerle anlaşma yapmıştı. (1555) Nahçıvan seferi boyunca Şah Tahmasb sürekli kaçmış Kanuni 5 şaban 961 (6 Temmuz 1554) de Tahmasb'ı savaşa davet eden bir mektup yazmışsa da bir sonuç alamadı ⁹⁸. Kanunî'nin kuvvetlerini dağıtmadan serhadde kışlayıp ertesi sene Erdebil üzerine yürüyüp takip edeceği yolundaki tehdidi Tahmasb'ı sulh yapmak üzere kesif bir siyasi fâliyet göstermesine sebep olmuştur. Bu faaliyetlerin neticesinde Amasya andlaşması (1555) imzalandı. Tahmasb'ı barış görüşmelerine girdirmede elbette Türkistan hanlarının büyük payı vardır. Çünkü Tahmasb ancak doğudan kurtulup batı ile batıdan kurtulup doğu ile uğraşabiliyordu. Ne var ki Amasya andlaşmasından sonra Osmanlı ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ilişkiler yeniden gevşedi. Dolayısı ile Kanunî bu sefer beklenen cevabı vermedi. Nevruz Ahmed; (Burak) Han'a gönderdiği mektupta Tahmasb'la andlaşmak üzere olduklarını bu yüzden istenilen yardımı gönderemeyeceğini ancak Tahmasb'ın Özbek ülkesine saldırmasına da asla razı olmayacaklarını yazmıştır:

".....Bu bab da bargah-ı adalet destigahımızdan ianet ve imdâd istid'ası inha ve imâ olunmuş kitab-ı müstetabınız vurudi ba'is ve de nâ ma'dud olub mazmun-ı behcet makrunende mahzun ve meknûn olan hulûs akideniz ilm-i alem aramıza vâzih ve re'y-i cihannümamıza bahır ve sânihtir. Aba-i

⁹⁷ . *Kanuni Sultan Süleyman Devri Muhaberatı*, T.S.K., Revan Bölümü; Nu: 1956, 23b - 27a., Yine Buhara'nın Felhi ile ilgili başka bir mektup aynı eserin 27a - 31b. varakları arasında bulunmaktadır.

⁹⁸ . Solakzade, 527 - 528.

fehamımızla olan revabıtı muhabbet ve âşınayı ve kavaidi müveddet ve dostî müekked ve mü'mehhed olub murur-u sinin ve şuhur ve gurur-u eyyam ve duhûr ile tağyî tebdî'l ve ta'til ve tahvil ihtimali munkatidir.

Zamir-i münir sâf ve diyânet ittisafınıza paşîde olmayaki intâr kimya âsarıımız cenâbı devlet intisabımız kabline mün'atîf olmağı mu'ceb ve muktezi olan tevâridi rusul ve irsail ve teradif-i kütûb ve vesail munfasıl ve muntaki olmaya.

Dergah-ı alem penâhımızdan Tahmasb Şah sulh ve salah istid 'a itmeğın onlara ihsân olunan emân-ı asitane-i celâlet ünvanımızla musâfât üzere olan hânan-ı kâmrân ve selatîn alî şane dost olmak üzere olunmuştur.

Onlar canibinden diyar-ı celilî'l - itibarınıza mute'allık olan bilâd-ı müslimine te'arruz ve tecavüz olunmaya rızay-ı şerifimiz yokdur. Öyle olsa me'muldurki hemişe vekâyi hâlât bâberekatınızı cânib-i saâdet-i havâhe bildirmeden gaflet olunmaya ve refahiyyet-i enâm levâzımına ihtimam tam mebzûl ve masruf buyurulub tahsil-i du 'a-i fekrâ itmede dakika fevi olunmaya ki me 'cûr olunduğı muhakkaktır.⁹⁹.

Kanunî kısa bir süre sonra Nevruz Ahmed (Burak Han)'a tekrar bir mektup yazarak aldıkları yerler kendilerinde kalmak şartı ile İran 'la andlaşma yaptıklarını¹⁰⁰ bildiriyordu.

"...ve leşker-i Derya Hurûç kûh-u şekühla diyar-ı şarka azimet-i hümâyun münsarıf kılıb ittîfak ol cânibin hareketi'lumur." "Dârây-ı İran Tahmasb Han satvet-i kahr kahramanî İskender nişânî ve şevket ve ferri

⁹⁹ . Feridûn Bey , II, 51 - 52.

¹⁰⁰ . Solakzâde, 532.

Süleymanî gîfî sitanîden (Dünya) mütezelzil ve hırsan olub envâ, tezarru ve ibtizalle âsitane-i se'adet aşiyânımıza merret bâdeuhra (defalarca) ilçiler gönderüb min ba'd cadde-i şeri 'at garradan inhiraf itmeye deyu istid 'ay-ı sulh ve salah itmegîn kaffe-i ehli-islam ve âmme-i enamın ki ve dâyi'u-llâh meliki 'l-allam dururlar asude hal ve mureffe-i bâl olmalarıcûn musteb âlileri hîz-ı kabulde vaki olub mâdamki makam-ı isti 'fade mütemekkin zaviye-i humule ola nevvab-ı kamyabımız tarafından dahî ^{v e c h i r i} biveeh-i mine'l vücûh gezend irişdirilmemek için cahd nâme yazulub taht-ı baht-ı cihânbâniye ki nümûne-i evreng-i (taht) süleymanîdir. Müraca'at kılınub ve müluku edyân muhtelif-e itâcat ve haraç güzârlık merasimin kemâ yenbağî müeddî idüb her taraftan ebvâb-ı muradat meftuh ve küşade ve esbâb-ı se 'adet müheyya ve âmade olub hemvar 'a aksayı mutalib ve methay-ı me'reb hum aliyye-i pâdişahene ve nehim seniyye-i mülûkanemiz vaki olan umur-ı amme 'nin tahsil ve tekmiline mebzul ve masruf tutulmaktadır "101.

Amasya andlaşması, Osmanlı hükümetinin kızılbaşlar ve Safevî imparatorluğunu tamamen yok etme siyasetinden vaz geçtiğini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰² Osmanlı Safevî ilişkileri Tahmasb 'ın ölümüne kadar dostâne devam etmiştir. Oysa Şah Tahmasb Özbekler üzerine hücumlarını durdurmamış Horasan 'ı onlardan almıştır. Ali Sultan, 971 (1564) 'de Horasan 'ı yağmaya teşebbüs etti ise de Safevîlere mağlup oldu. 973 (1566) 'te artık safevîler üzerindeki Özbek tehdidi ortadan kalmış bulunuyordu ¹⁰³. Kanunî Özbek topraklarına müdahaleye asla razı olmayacağını söylediği halde Tahmasb'la yaptığı barışa sâdik kalmış herhangi bir savaşa yol açacak hususlardan son derece kaçınmıştır. Bu yüzden 1559 yazında Şehzâde Bayezid yanındaki çerisiyle Kağızman - Demirkapı'sından Safevî sınırını aşınca kendisini kovalayan Erzurum beylerbeyisi Ayas Paşa ordusu onu yakalamak için hududu

¹⁰¹ . Feridûn Bey , II, 84 - 85.

¹⁰² . Asrar, 308.

¹⁰³ . Kütükoğlu, XI, 639

karışması ve o sıralarda Türkistan hanlıklarındaki iç karışıklıklar ile saltanat kavgaları olabilir.

Kanunî'nin doğuya önem vermediği daha çok batıya yöneldiği hakkındaki fikirlere cevaben farklı bir yorum getiren Netayi-cu'l-Vukuak sahibi Mustafa Nuri Paşa şunları yazmaktadır "Sultan Süleyman'ın gazveleri genellikle Macaristan'da olmuştur. Onlara sarf ettiği iktidarı Acemistan ve Türkistan caniblerinde imal etmiş olsa millet-i İslamiyyenin kısm-ı azamını bir noktada cem idebilir ve daha hayırlı olur idi, diye bir anlayış dillerde dolaşır, fakat o asır zamanımıza pek uzak olduğu gibi o zamanın hükmünü tamamıyla tarih kitaplarından çıkarmak mümkün olmamaktan başka, şurası dahi cârî mutale'a dır ki; Afrika ve Arabistan ve Kürdistan'ı feth eden ve sonra tahtı hükmünde tutan Türk kavminin ve cüyuş-u Osmaniyye'nin menba'i esir ile de devşirme çocuklardır. Çünkü devlet-i aliyye Avrupa seferlerinde zay'i ettiği nüfusun iz'af-ı müdâ'fi esir ve devşirme olup millet-i İslamiyye'ye ilhâk ide gelmekle ibtida-ı zuhur devletin ortaya çıkışından itibaren alınan esir hesab olunsa milyonlara baliğ olub ve Osmanlı nüfusunun artmasına takdir-i hizmet eylediği anlaşılır. Mamafih cihadın faziletleri ve malların iğtinâm ve suhulet-i tarik sefer misullü başlıca sebebler dahi meydanda olmakla bu hususlar nazarı dikkate alındığı takdirde Avrupa seferlerinin ihtiyarî-i tabiiyat-ı maslahat iktizasından ve belki devlet-i âliyyece en menfaatlı işlerden bilinmesi zan ve tahmin olunur.¹⁰⁷".

Mustafa Nuri Paşa'nın bu fikirlerine büyük oranda katılmakla birlikte, Osmanlılar Kırım'ı Rusya, Avusturya Lehistan ve Erdel'e karşı bir kırbaç gibi kullanıyordu, aynı görevi Özbekler, Safeviler için alabilirdi. Zira Türkistan'daki hanlıkların hepsi Osmanlılara karşı büyük bir hayranlık sempati ve dostluk hissi besliyordu ¹⁰⁸. Ne var ki şîî İran'ın varlığını devam ettirmesi Türk-İslam

¹⁰⁷ . Mustafa Nuri Paşa, I, 113.

¹⁰⁸ . Asrar , 308.

aleminde büyük parçalanmalara sebep olmuş bu ise özellikle müslüman Türk milletinin kaderini menfi yönde etkilemiştir. Türkistan Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında geçit vermez bir köprü gibi uzanan şii İran bu iki Türk topluluğunun birbirleri ile olan münasebetlerini kaybetmelerine ve bir birlik kuramamalarına sebep olmuştur. Bu ise bilahire Türkistan Türklerinin Rus ve Çin esaretine düşmelerine zemin hazırlamıştır¹⁰⁹.

¹⁰⁹. Saray , Şiiğin Rolü, 24.

II. BÖLÜM

B. II. Selim zamanında Osmanlı Türkistan Hanlıkları Arasındaki İlişkiler

1. Rusya'nın Türk İllerini İşgali:

Güneydeki İran tehdidinden başka , XVI. yüzyılda, kuzeyde Rusya Türk illeri için yeni bir tehlike oluşturmaya başlamıştı. Rusya'daki prens ve derebeylikleri etrafına toplayarak Rus devletinin temelini atan III. Ivan (1462-1505) zamanından itibaren Kazan ve Astarhan (Ejderhan) hanlıkları başta olmak üzere Türk İlleri Rus saldırılarına maruz kaldılar.

Kazan Hanlığı (1437-1556): Altınordu imparatorluğunun parçalanması sırasında Ulug Mehmed tarafından kuruldu. Başkenti Kazan'dı. Türk-İslam muhitinin "şimal-i Garb"ında mühim nakil yollarından birini teşkil eden İdil (Volga) nehrinin orta mecrasında eski Bulgar devleti sahası üzerinde kurulmuştur¹. Kazan Hanlığının güneyinde Astarhan (Ejderhan) Hanlığı, Güney doğusunda, Nogay Hanlığı, Batısında Kırım Hanlığı, Moskova Beyliği kuzeyinde Çin kavimleri ile meskun geniş sahalar, Kuzey doğusunda Sibirya Hanlığı bulunuyordu².

1 . Abdullah Taymas Battal, *Kazan Türkleri*. Ankara 1966, 23; Reşit Rahmeti Arat, "Kazan" *İ.A.*, M.E.B., İstanbul, 1967, VI, 505.

2 . Arat, VI, 505.

Kazanlılar başlangıçta Ruslara tabi idiler. 1521'den itibaren Kırım hanlıkları fasılasız yirmi sekiz sene hüküm sürmüşler bu suretle zayıfta olsa Osmanlılarla bir irtibat kurmuş oluyorlardı.³ Kazan devletinin yüzyıllık hayatı Rus saldırılarına karşı istiklâlini korumak uğrunda artsız arkasız çarpışmakla geçti. Kazan devleti yaşadığı müddetçe Rus kolonizasyonunun doğu yönünde ilerlemesi yani Avrupa'nın Asya üzerine yürümesi mümkün değildi ⁴ .

Ulug Mehmed Han (1437-1445) Rus topraklarında bir Türk Hanlığı (Kâsım Hanlığı) kurarak, bu sayede Rusya'nın kontrolünü sağlamak istemiş ama bu hanlık daha sonra Rusların Türk ülkelerine karşı kullandığı alet olmuştur ⁵ . İç karışıklıklar nedeni ile III. Ivan 1487'de Kazan'a hücum edip "Rusya'nın himayesi" altına aldı. Ulug Mehmed'in torunu Mehmed Emin (1502-1518) Ruslar tarafından han tayin edildiği halde Ruslara karşı giriştiği seferlerle ün kazandı. İvan'ın ölümünden faydalanarak Kazan'ı tekrar kurtardı ⁶ . Hatta Rusya içlerine kadar ilerleyerek kazandığı bir zaferden sonra Muhammed Şeybanî Han kendisine bir şiir yazarak göndermiştir:

" Urus kafirini kırmışsın oğlum
Sana gazilik mübarek olsun" ⁷

Sonraları Mehmet Emin Ruslarla iyi komşuluk münasebetlerinde karar kıldı, ama bu durum kısa sürdü ve Rus baskısı devam etti.

Rus istilâlarından bıkan Kazanlılar Kırım'la anlaşıp bir baskın şeklinde Sahib Giray'ı (1522-1524) başlarına geçirdiler. Bundan sonra Kazan'da Giray

³ . Asrar, 151.

⁴ . Battal, 28; Grousset, 439.

⁵ . Mehmet Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*; İstanbul 1975, 25.

⁶ . Kurat, 68 - 69.

⁷ . Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, 25.

sülalesi başlar. Şüphesiz bu iş Osmanlıların da nüfuzu ile olmuştur⁸ . Kazan Hanlığı ile Osmanlı hükümeti arasındaki ilişkiler Kırım Hanlığı aracılığı ile sağlanmıştır.

Sahib Giray Kazan hanı olunca Ruslar onu indirmek ve kendi adamlarını tahta geçirmek için büyük bir gayret sarf ettiler. 1523'e doğru Moskova devletinin karşısında yalnız kalmaktan korkan Kazan hükümeti Kanunî Sultan Süleyman'ın huzuruna bazı elçiler göndererek iki devlet arasında Kırım Hanlığı ile yapılan andlaşmaya benzer bir dostluk andlaşması imzaladı. Bu andlaşmaya göre Kazan Hanlığı Osmanlı siyasi hâkimiyetini tanıyacak ve hükümdarları Osmanlılar tarafından tayin edilecekti. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu Kazan Hanlığına yapılacak herhangi bir dış saldırıya karşı yardımda bulunacaktı⁹ . Başka bir rivayete göre de Sahib Giray, Han olduğu zaman hutbeyi pâdişah adına okutmuştur¹⁰ . Yukarıdaki andlaşmaya dayanarak Moskova'daki Osmanlı Sefiri İskender Bey, Rus hükûmetine resmen Kazan Hanlığının Türkiye yurdunun bir parçası olduğunu bildiriyordu. Halbuki Rus hükümeti, Kazan Hanlığının bu durumunu kabul etmeye hazır değildi ve bu devleti hâkimiyeti altına almak için askerî hazırlıklara başladı. Böyle nazik bir devirde yani 1524'de o zamanki Kazan Hükümdarı Sahib Giray tahtını 13 yaşındaki Safa Giray'a (1524-1531) devretti ve kendisi İstanbul'a gitti. Nisbeten daha küçük ve zayıf Türk-İslam dünyasının en uzak bölgesinde bulunan Kazan Hanlığı böylece kuvvetli Rus İmparatorluğuna karşı yalnız ve çaresiz bırakılmıştı¹¹ .

⁸ . Deguignes, (Trc. Hüseyin Cahid) *Hunların, Türklerin, Moğolların ve sair Tatarların Umumi Tarihi*, İstanbul 1925, I, 345, Kurat, 72. ; Togan, *Asya Tarihi*. 43.

⁹ . Asrar, 151; Kurat, 74; Arat, VI, 511.

¹⁰ . Halil İncalçık, "*Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü(1569)*" Ankara 1948, Bellekten ayrı basım (*Belleten XIII*, S. 46), 357.

¹¹ . Asrar , 152.

Akdes Nimet Kurat'a göre ise Kazan Hanlığı'nın Osmanlı Devletine bağlanması hakkındaki iddialar tarihi hakikatten uzaktır. Sahib Giray Han'ın Kırım'ın oluşu ve Kırım'ın da Osmanlı himayesinde bulunması adeta Kazan Hanlığı'nın da Osmanlı pâdişahının himayesi altına girdiği intiba'ını vermiştir, der, Kazan'ın Osmanlı devletine bağlandığı "..... iddiasının özellikle Kazan'da yazılan" Tataristan Tarihinden" çıkmış olması ayrıca dikkat çekicidir. Bununla Rus halkının nasıl Tatar halkını Türk Sultanları, paşaları ve beylerinin boyunduruğu altına düşmekten kurtarmış olduğu aşikardır. Yani tam bir propaganda parçasıdır" diyor ¹² . Yine ona göre Kazan ile Türkiye arasında sınırlı ölçüde ticaret; özellikle "Bulgarî deri", ilişkisi vardı. Fakat İdil boyundaki bu Kuzey İslam ülkesi ile İstanbul arasındaki münasebetler hemen hemen yok denilecek kadar azdı¹³ . Buna delil olarak ta Kurat şunu gösterir; Kânunî Sultan Süleyman tahta çıkınca Yeni hükümdarı tebrik için 1521'de İstanbul'u Rusya'dan Tiet'yok Gabin adını taşıyan elçiye verilen talimatnamede Kazan hanlığına ait şu hususlar vardı: Eğer Osmanlı sultanı Ruslar'ın Kazan'a yaptığı baskılardan sorarsa Osmanlı sultanına bu konuda gerekli izahat verilecek onlara baskı yapılmadığı, (Kırım hanı onların cami ve mescitlerinin yıkıldığını söylemiş) bunu inkar ederek Kazan'a karşı siyasetin "meşrû" olduğuna ikna edilecek, 1487'de Kazanlılarla yapılan andlaşmaya uyulduğu söylenecekti. Ama Sultan Süleyman bu konudan hiç bahsetmedi bile ¹⁴ .

Ne olursa olsun Moskof çarı ağır, lakin emin adımlarla şarka, Türk illerine doğru yürüyerek Kazan memleketine artsız arkasız darbeler indirirken kuvvetli Kanunî Sultan Süleyman bu Rus genişlemesine karşı ciddi bir siyasî adım bile atmamıştır. Kanuni nihayet 11 yıl sonra bu konu ile ilgilenebildi. Meşhur Türk Hükümdarı Avrupa seferlerinden şimâl Türk yurdu ile meşgul

¹² . Kurat, 72 - 73.

¹³ . _____, 67

¹⁴ . _____, 71 - 72.

olmak ve bu maksadla Astarhan'ı zaptetmek için oralara ordu sevk etmek istiyordu, (1563). Bu konuda erzak ve atlar hazırlanmasını istemiş, kendisinde yeniçeriler göndereceğini va'detmiş ise de Kırım Hanı Devlet Giray bu teşebbüsün son derece ağır zahmetli ve hasaratlı olmakla beraber faydasız olacağını söyleyerek pâdişahı bu işten vazgeçirdi. Bu başarısının sonucunu da Çar İvan'a bildirdi¹⁵.

Kazan devletinin içeriden çökmüşlüğü, birbirine zat aristokrasi, partiler, moskof taraftarları hainler de, Rus işgaline yardım ediyordu ¹⁶.

İsmail Hami Danişmend'e göre ise, Kazan ve daha sonra Astarhan'ın Ruslar tarafından işgalinde en büyük tarihi sorumluluk Timurlenk'e aittir. Çünkü Rusya'ya hakim olan Altınordu Hanlığı'na bir takım hissi sebeplerle 793 (1391) ve 797 (1395) tarihlerinde indirdiği iki darbe ile bu iki hanlığın inkirazına Timurlenk sebep olmuştur. Harezim'den Kırım'a kadar uzanan sahalardaki Türk ve moğol kabilelerini kırmak ve kaçırmak suretiyle de müslüman nüfusu bakımından buraların boşalmasına ve bu suretle müstakbel mukavemet imkanlarının kırılmasına sebep olmuştur. Bu vaziyet itibarıyla Rusya'nın teşekkülünde en mühim rolü Timur oynamış ondan sonra üçüncü ve dördüncü İvan'lar da onun hazırladığı zeminden istifade etmişlerdir demektir¹⁷.

Rus saldırıları sonucu XVI. asrın ortalarında memleketin dağlık kısmı olan İdil (Volga) nehrinin sağ tarafında olan bölgeler Moskofların nüfuz bölgesi oluvermişti. Böylece Rusların Başkent Kazan'ı alma umutları artmış oldu. Başkenti almaksa bütün şehirleri almak demektir. IV. İvan (1533-1584) 1550'de

¹⁵. Battal, 37.

¹⁶ _____, 29.

¹⁷. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1948, II, 382.

Kazan şehrini almak amacı ile büyük bir ordu ile Kazan'ı muhasara etti başarılı olamayıp geri çekildi ¹⁸ . Bu zafer üzerine Kazan'da yaşayan Muhammed Şerifi isminde bir şair Şerifi mahlası ile 1550'de doğu Türkçesi ile "Zafer name-i Vilayet-i Gazan" ünvanlı mükemmel eserini Kanunî Sultan Süleyman'a göndermiştir. Bu raporda şair Kazan'ı doğrudan doğruya Osmanlı vilayeti olarak zikretmektedir. Şüphesiz bu hareketi ile "sahib-i devletleri" tabiriyle zikrettiği Osmanlı Sultanının bu olaylara "nazarı"nı çekmeyi amaçlıyordu ¹⁹ .

Şerifi bu zaferi kesin bir zafer sanıyordu, Oysa Kazan'daki iç çekişmelerin de etkisi ile 1552'de IV. İvan şehri işgal etti²⁰ .

Kazan Devleti'nin tarihe karışması gerek Rus, gerek Türk tarihinin en önemli dönüm noktasından biridir. Zira Kazan Hanlığı topraklarının ilhakı, Ruslara idil nehrine engelsiz bir geçit sağladığı gibi Ruslarla Osmanlıları yüz yüze getirdi ki bunu sonraki yıllarda devamlı ve uzun süreli çarpışmalar takip etti ²¹ . Kazan Korkunç İvan gibi bir canavar tarafından zapt edilince müthiş baskı altında kalmıştır. Kazan Türklerinin uğradığı felâketlere hiç bir Türk kavmi uğramamıştır²² .

Müthiş İvan 1554 senesinde de Nogay beylerinin yardımı ile Astarhan Şehrini almış bulunuyordu (1556). Astarhan'ın işgali ise Kazan sükûtunun bir neticesi idi. Böylece Moskoflar yalnız İdil havzasına değil şimdi Hazar Denizi ile Karadeniz arasında Nogaylar, İdil üzerinde Kazaklar, ekseriyetle Moskova'ya tabi idiler. Moskof nüfuz ve hakimiyeti kaskaslara ve Karadeniz'e kadar uzanıyordu ²³ .

¹⁸ . Battal, II, 382.

¹⁹ . Zeki Velidi Togan, " Kazan Hanlığında Türk İslam Kültürü" *İslamî Tetkikler Enstitüsü Dergisi*, III, C. , 3 - 4 den ayrı basım, İstanbul, 1966, 183; Togan, *Asya Tarihi*, 43.

²⁰ . Togan, *Kazan Hanlığı*, 197.

²¹ . Asrar, 152

²² . Battal, 11.

²³ . İnalçık, 362.

²⁶ . Böylece 1563'de planlanan Astarhan-Kazan seferi ancak Avusturya İmparatoru Maximille ile Sekiz yıllık bir sulh anlaşması yapıldıktan sonra Kanunî'nin halefi II. Selim zamanında yapılacaktır.

Sefere çıkılmamasının bir sebebi de saray içinde seferi tasvib etmeyenlerin olmasıdır. Zira bunlar Kırım Hanının bu problemi halledeceğine Sultanı inandırmışlardı. Ayrıca Rusya'dan yapılan Kürk ticaretinin helaldar olmamasını söylemeleri de padişahın fikrini değiştirmede etkili oldu ²⁷ .

Türkistan'dan gelen mektupların çoğu hacıların durumları geliş ve gidişleri ile ilgilidir. Oralardan gelen elçiler İstanbul'a gelir gerekli görevini yapar Mekke'ye gider tekrar İstanbul'a gelirdi ²⁸ . Bu elçilerin içinde aylarca İstanbul'da kalanlar da vardı. Ve bu elçilerin güven içinde hacca gidip gelmeleri Osmanlı'nın en çok önem verdiği işlerden biri idi. Hacıların yolda herhangi bir tecavüze uğradığı an hemen Osmanlı padişahına bildirilir ve gereken yapılırdı²⁹.

Rusların 1556'da Astarhan'ı işgal etmeleri Türkistan müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul ve Mekke'yi ziyaretlerini imkansız hale getirmişti. Güneyde de İran hacıların geçmesine izin vermiyordu ³⁰ . Bu arada Rusların İdil vadisine yerleşmeleri ile Türkistan istikâmetinde yayılmaya başlamalarından endişeye kapılan müslüman ahali, İstanbul'a gönderdikleri mektuplar ve elçiler ile acil yardım istemişlerdir ³¹ . Çünkü, Asya'da saltanat süren İslam hanlarının kuvvet ve kudretleri Moskoflar'a etkili bir darbe vuracak durumda değildi. Bütün Türk ve İslam aleminin hamisi, bütün Asya ve

²⁶ . Ahmet Refik "Bahr-ı Hazar Karadeniz Kanalı Ejderhan Seferi" *T.O.E.M.*, İstanbul 1328 VIII, S. 43, 1.

²⁷ . Kurat, 98.

²⁸ . M.D., LXII, s.n, 254, s 76.

M.D., LXII s.n 253, s, 572 ; Feridûn Bey, II. 241 - 242; I, 612 - 613.

²⁹ . M.D. XXIV, s.n. 389 , s. 142.

³⁰ . M.D. VII, s.n. 2723, s. 985.

³¹ . Saray, Şiiliğin Rolü, 29.

Avrupa'nın en güçlü en asker milleti Osmanlı Türkleri idi, bu yüzden de Astarhan (Ejderhan)'ın kurtarılmasını Osmanlılardan rica ediyorlardı ³² . Osmanlı padişahının halife-i Ruy-ı zemin olması hasebiyle diğer ülkelerdeki müslümanların, özellikle sünnîlerin başı sayılıyordu. Hac yolunun güven altında bulundurulmasında Osmanlı padişahlarının görevlerinden biri ve belkide en önemlisi sayılmakta idi ³³ .

Astarhan aynı zamanda bir ticaret merkezi idi. Moskofların müslümanların ticaret yollarını ve pazarlarını ele geçirmeleri, kendilerine tabi hale getirmeleri müslümanları hiddet ve endişeye sevk etti. Bundan ençok etkilenen ise Herezm (Hive) oldu. Çünkü Volga havzası asırlardan beri Hive'ye sadece siyasî değil kültür ve ticaret bakımından da sıkı sıkıya bağlı idi. Bu yüzden Harezmi hanı ilk önce ister istemez çeşitli hediyelerle Harezmi 'li tüccarlara imtiyaz istemek için Moskova 'ya elçi gönderdi ³⁴ . İstedığı cevabı alamayınca, Harezmi Hanı Hacı Mehmed Han (1558- 1602) elçi Haydar Bahadır 'la bir nâme göndererek Astarhan'ın ne suretle Moskof eline geçtiğini, Rusların yaptığı zulüm ve baskıyı anlattıktan sonra hacıların İran üzerinden hacca gidemediklerini, Şahun hacıları durdurup haps ettiğini, bu durumda gerek hacıların gerekse tüccarların Rus işgali altındaki sahadan geçebilmeleri için Astarhan yolunun açılması hususunda padişahın yardım istiyordu ³⁵ .

Astarhan yolunun açılması için İdil 'e bir sefer yapılmasını isteyenler, sadece Buharalı ve Hiveliler değildi. Aynı zamanda İdil'in batı kısmında yaşayan Nogay mirzaları da bunu istiyorlardı. Çünkü bunlarında Mekke ve İstanbul ile doğrudan ilişkileri kesilmişti. Bu mirzaların başında da "Küçük Nogay Ordası" 'sının reisi Kazı (Kadı) Mirza bulunuyordu. İstanbul 'a adamlar

³² . M.D. VII, s.n. 2723, . s. 985 ; Refik, VIII, 3.

³³ . Kurat, 95.

³⁴ . İnalçık, 370.

³⁵ . Refik, VIII, 8.

ve mektuplar göndererek Astarhan'a karşı bir an evvel sefer açılmasını istiyordu. Bu konudaki müracatın diğer Nogay Mirzaları tarafından da yapıldığı, hatta İdil 'in doğusundaki "Büyük Nogay" mirzalarının bu yoldaki dileklerini İstanbul 'a yollamış olmaları mümkündür³⁶.

Nogay adı (1270-1299) yıllarında Altın Ordu 'da büyük nüfuz kazanan Emir Nogay 'a nisbetle verilmiştir. Emir Nogay'a doğrudan doğruya tabi urugların adı'dır. Nogaylar koyu göçebe olmalarından dolayı diğer Türk uruglarından ayrılırlar. Kazan Hanlığı Ruslar tarafından alınmadan önce göç sahaları Samara Irmağına kadar uzanıyordu ³⁷. Nogayların diğer Türk hanlıkları arasında kötü bir ünleri vardı. Etrafa çapullar yaparlardı, bazen hac kabilelerine bile tecavüz ederlerdi ³⁸. Buhara ve Semerkand 'dan dönüşte Seydi Reis 'te bunların saldırılarından kurtulamamış neyi varsa onlara vermek zorunda kalmıştır ³⁹.

XVI. asır Nogay Mirzaları için tam bir dağılma çağıdır. 1557-1558'deki kuraklık sebebi ile çok fena durumda idiler. Kıpçak çölünün o zamanki durumunu şu beyit çok güzel açıklamaktadır:

Yoğıldı anda vuhu targa gıda
Su bulamazdı kurbağa buçga⁴⁰.

Kırım 'a bağlı Küçük Nogayların reisi Yusuf Mirza ile Rusya 'ya bağlı Ulu Nogayların reisi İsmail Mirza arasındaki mücadeleler sonucu Türk sayısı bu bölgelerde iyice azalmış ve Ruslar da boş kalan yerlere kolayca yerleşmiştir. Nogayların Kazan ile ticari ilişkileri vardı. At, davar, deri satıp, hububat,

³⁶ . Kurat, 101

³⁷ : Kurat, 57

³⁸ . M.D., 24, s.n, 421 s. 156; M.O., 21,s.n. , 716 s. 304.

³⁹ . Seydi Reis, 69.

⁴⁰ . Seydi Reis, 73.

mamül eşya ve zinet alıyorlardı. Ruslar Kazan 'ı alınca sıkıntıya düşmüşlerdi ⁴¹

Türkiye 'ye iltica etmiş olan eski Astarhan hanı Yağmurça ve Belki Astarhan hanı Derviş Ali ve oğlu Astarhan şehrinin Kırım hanına verilmesini istemiyorlardı, Onlar Astarhan 'ın Nogayların elinde Osmanlı idaresinde kalmasını istiyorlardı, bu yüzden de Osmanlı sultanını bizzat harekete geçirmek için teşvik ediyorlardı⁴² .

Astarhan Osmanlı için de çok önemli idi. Kuzey ve doğu ticaret mallarını İstanbul'a daha kolay getirmek düşüncesi ile Orta Asya-Astarhan-Kırım yolunu kendi hesabına canlandırmayı düşünüyordu ⁴³ . Kazan ve Astarhan'ın alınması Karadeniz'in direk tehlikeye düşmesi demektir. Moskova'nın derhal Hazar, Kafkas, Karadeniz arasındaki yollara hakim yerlerde kaleler yapmaya girişmesi Ruslar'ın Terek boyunda bir kale yapmakta oldukları haberinin gelmesi Rusların Kuzey Kafkasya'ya da el atacakları anlamında idi ve olayın önemini daha da artırmıştı⁴⁴ .

Yine Kırım Hanlığı Altın Ordu İmparatorluğu 'nun mirası için yarım asırdır yaptığı mücadeleyi kaybetmişti. Doğu Avrupa'da Moskof üstünlüğü Çarlık tarafından artık kati olarak kurulmuştu. En az bin üç yüz yıldır bir Türk yurdu olan Doğu Avrupa Steplerinde hakimiyet Slavlar'a geçiyordu. Bu aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu 'nun Kuzeyde seksen senedir takip ettiği denge siyasetinin de yıkılması ve Karadeniz 'in doğrudan doğruya tehdit altına düşmesi demektir ⁴⁵ .

⁴¹ . Kurat, 102.

⁴² . Kurat, 102.

⁴³ . İnalçık, 370

⁴⁴ . Kurat, 95.

⁴⁵ . İnalçık, 363.

Bütün bu nedenlerden dolayı Osmanlı İmparatorluğu için Astarhan-Kazan seferine çıkmak bir zaruret halini almıştı. II. Selim bu niyetini 976 (1568) 'de yazdığı bir mektupla Harezmi Han'ı Hacı Mehmed Han'a bildirerek Hac yolunun açılması için gerekenin yapılacağını bildırıyordu. "... inşa 'llahı'l ızze 'l ekrem mahall-i mezburdan yol açılıp vâridin ve sâridin emniyyeti hâl ve refahiyyet-i bâl ile murur ve ubur itmeleri için vakti ve zemani ile hüsnü tedarik olmağa niyyet olunmuştur. Bî inayetillâh-i Teala hayırlar ile müyesser ve mukadder olmuş olalar." Mektupta ayrıca İran Şahı'nın hapsettirdiği hacıların durumlarının İstanbul'a gelmekte olan İran elçisinden sorulacağı ve kurtulmaları için gayret gösterileceği bildiriliyordu⁴⁶ .

Pâdişah yine 1568 yılında Kırım hanına gönderdiği başka bir nâmede de Semerkand'dan, Buhara'dan ve Harezmi'den Hacı Mehmed Han'dan aldığı mektuplar üzerine Türkistan'lı hacıların ve Tüccarların yol emniyetini sağlamak için Astarhan'ı zaptetmeye karar verdiğini bildirip bu işte başarılı olmak için ne gibi tedbirler alınması gerektiğinin bildirilmesini istiyordu. Tatar Hanı'na yazılan mektupta "Kazan ve Ejderhan vilayetleri eskiden Nogayların elinde idi şimdi niçin kafirlerin eline geçmiştir. İçinde ve etrafında kalan Tatar mirzalarından kimler vardır ? Ve ne zaman ve ne sebeple bu kale elden gitmiştir. Bütün bu hususlar hakkında mufassal ve açık malûmât isterim. Bu vilayetin feth olunması en mühim işlerden olduğundan buna kati olarak karar verdim duyordu ⁴⁷ .

Ayrıca Kefe sancak beyine bir nâme gönderilerek o havalide ki Nogay ve Çerkez beylerine nâme gönderilip devlete mutî olup olmadıklarının öğrenilmesi isteniyordu ⁴⁸ .

⁴⁶ . M.D. 7. s.n. 2723 s. 985

⁴⁷ . m.d. 7. SN. 2722 s. 984.

⁴⁸ . M.D. X, s.n. 149 , 556.

Astarhan seferi, başından beri, Don-Volga kanalı projesi ile birlikte düşünülmüştü. Seferin planı; evvela Azak denizine dökülen Don ile Hazar denizine dökülen İdil (Volga) nehirlerinin arasındaki en yakın mesafeden bir kanal açılarak ordu ve özellikle toplar Karadeniz'den Azak denizine, oradan Don suyuna sonra küçük gemilerle İdil'e geçilip Astarhan'ı aldıktan sonra Hazar denizine çıkılacaktı⁴⁹.

Sokullu Mehmet Paşa kanal projesine çok önem veriyordu. Çünkü bu Osmanlılar'ın cihan hakimiyeti bakımından çok mühimdi. Hazar Denizi'nin Karadeniz ile birleştirilmesi İran ve Türkistan ile ulaşımı temin edecekti. Türkistan'a ulaşmak için Karayoluna bir de deniz yolu eklenerek aradaki İran engelinden kurtulunacaktı. İran seferlerinde Don ve Volga nehirleri vasıtasıyla erzak ve cephane nakli kolay olacak. etrafta bulunan Şirvan, Karabağ ve Gürcistan 'nın tamamı kolaylıkla feth edilebilecekti⁵⁰.

Astarhan (Ejderhan) Hanlığı arazisinin Ruslar'dan kurtarılması ile Moskof Çarlığı Hazar Denizi'nden yukarı atılacak ve çarlığın temin ettiği Karadeniz yolu kesilecekti. Ejderhan civarının elde bulundurulması sureti ile Türkistan hacılarının rahatlıkla geçebileceği bir yol temin edilmiş olacaktı.

Ayrıca Kırım Hanlığı 'nı kuzeyden ve doğudan tehdit eden tehlikeli vaziyete son verilip istikbâli kurtarılabilinecekti⁵¹.

Büyük menfaatler sağlayacak olan böyle bir projeye, Kazan Türklerinin, Osmanlıları çok teşvik ettiği unutulmamalıdır. Bu projenin onlara neler kazandıracığı hatırlatılarak Osmanlıları ikna etmişlerdir⁵².

⁴⁹ . Müneccim Başı, III. 522.

⁵⁰ . İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, İstanbul. 1283, I, 469; Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühû'l Ahbar*, İstanbul 1277, IV. 256a.

⁵¹ . Refik, VIII, 2 ; Danişmend, II, 384

⁵² . Togan, *Kazan Hanlığı*, 199.

Kanal projesini, Hammer ve ona bağılı bazı garb müelliflerine göre ilk önce Sokullu Mehmet Paşa tasarlamıştır. Bu düşünceye pekçok İslam tarihçisi karşı çıkarak, projenin Sokullu'dan önce 1563'te Semiz Ali Paşa zamanında düşünüldüğü⁵³ bazı tarihçiler de zamanın Türk münevverlerince ihtiyaç karşısında düşünülüp tasarlanmış milli bir fikir olduğunu, Sokullu'nun ise bu haklı mütealayı kabul ettiğini söylemektedirler⁵⁴ . Hatta bu iş düşünülmele kalmamıştır, Kanunî zamanında Türkistan'a yardım için-İran'ın kapadığı hac yolunu o taraftan açmak amacı ile- Kanal projesi için gerekli hazırlıklar başlamış ancak Avusturya cepesinde vuku bulan hızlı gelişmeler yüzünden Kanunî dikkatini tekrar batıya çevirmiş 1566'da çıktığı sefer esnasında vefât edince kanal projesi geriye bırakılmıştır⁵⁵ . Tabi Kırım Hanı Devlet Giray'ın aleyhte çalışmalarını da unutmamak gerekir. Şüphesiz, Devlet Giray, Sultan II. Selim'i de bu fikirden vazgeçirmeye çalışmış ama muaffak olamamıştır. Fakat Sultan'ın bu planını Moskof Çarına bildirmekten geri durmamış ve Astarhan'ı kavgasız Kırım'a terkini istemiş ama Çar buna kulak asmamıştır⁵⁶ .

Sokullu 976 (1568) senesinde Kanal açma çalışmalarını yürütmek amacı ile o havaliyi iyi tanıdığından dolayı Şıkkı Sâni Defterdarı Çerkez Kasım Paşa'yı Kefe sancak beyliğine tayin etti⁵⁷ . Kasım Paşa gönderdiği adamlarla iki nehrin birbirine en çok yaklaştığı yeri (pere_voloka) ölçtürüp iki nehir arasındaki uzaklığı altı mil olarak tesbit ettirdi⁵⁸ .

Sokullu büyük bir gayretle giriştiği "Ejderhan Sefer-i Mühimmi" için hummalı bir gayret göstererek erzak ve mühimmatın hazırlanması, nakliyat için

⁵³ . İnalçık, 371

⁵⁴ . Danişmend, II, 384.

⁵⁵ . Saray, *Rus İşgali*, 6; Saray, *Şiiliğin Rolü*, 30.

⁵⁶ . Battal, 38.

⁵⁷ . Peçevî, I, 468 ; Refik, VIII, 3 - 4 .

⁵⁸ . Peçevî, I, 469.

İdil nehrinde seyr-i sefere müsait altları düz küçük gemilerin yapılması, imparatorluğun her tarafından toplanacak ordunun temini için, her tarafa emirler gönderiyordu. İlk olarak Kefe sancak Beyine bir ferman göndererek gemi inşâatının bir an önce başlayıp tamamlanması için Kaptan Mustafa Paşa'yı ve Ahmed Reisi tayin etti "Ejderhan Mühimmi için bina olunmak ferman olunan gemilere Hassa-ı Hümâyun Reislerinden Mustafa zîd Kudre, ehli vukuf ve yarar olmağın irsâl olunup geru hassa reislerinden Ahmed Kâtip tayin olunmasın rica itmeğın mean gönderilmiştir⁵⁹".

Sokullu Kırım Han'ından oranın fethi için hangi malzemelerin gerektiği, nelerin lazım olup nasıl hareket edileceğini sormuş oda gerekli olan şeyleri yazıp göndermiş, Sokullu da bu Kırım hanının istediği gerekli şeyleri hazırlayıp hemen Kefe'ye-Azak Kalesine göndermiştir. Daha ne gerekiyorsa gönderileceğini bildirerek Ejderhan'ın fethi için gayret sarf edilmesini istemiştir⁶⁰. Kefe vilayetindeki Kalder Dizdarlarına ve Azab Ağalarından Ejderhan umuru için ne gerekiyorsa tehir etmeden verilmesini istemiştir⁶¹.

Bir gün sonra Kefe Beylerbeyinden ise Ejderhan seferi için zahire lazım olduğu bildirilerek balıkçı donbozlarından ve rençber gemilerinden tutulup zahire yüklenmesini istemiştir⁶². Bütün malzemeler -kereste, zahire, kazı malzemeleri vs.- Azak kalesinde toplandı. Azak Kalesi hem seferin önemli bir dayanağı, hem de çıkış noktası idi.

İstanbul'dan Azak'a giden donanmanın kaptanı, Kaptan-ı Derya Müezzinzâde Ali Paşa mı? yoksa Mustafa Kaptan komutasında mı? hareket edildiği hususunda ihtilaf vardır. Özellikle gönderilen asker ve malzemenin bir

⁵⁹ . M.D. VII, s.n. 1738, s. 622

⁶⁰ . M.D., VII, s.n., 2745, s. 997.

⁶¹ . M.D. VII, s.n., 2275 s.830.

⁶² . M.D.VII, s.n. 2280 s.832.

veya iki seferde gönderildiği hakkındaki haberlerde çok müphem ve mütenakızdır. Askerin miktarı hakkında da çeşitli rivayetler vardır. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre sevkîyat iki partide yapılmıştır. İlk önce Zilkade 976 (Nisan 1569) tarihinde Mustafa Kaptan komutasındaki filo ile üçbin yeniçeri sevk edilmiş olduğu anlaşılmakta, bundan daha mühim olan asıl kuvvetlerle amele, levazım sevki, ondan bir müddet sonra da safer 977 (Ağustos 1569) tarihinde Kaptan-ı Derya Ali Paşa komutasındaki donanma ile gönderilen kuvvetler de beşbin yeniçeri, üç bin yahut altı bin amele, alaybeylerinin komutasında yirmi bin yahut otuz bin sancak askeriyle sipahi ve bir takım mühendislerle mütchassıslardan mürekkebtir. Bir rivayete göre sipahiler karadan sevk edilmişlerdir. Bu hareketin ay ve gün tarihlerinden hiç bahsetmeyen Osmanlı kaynaklarında sene olarak 976 (1569) tarihinin gösterilmesi belki de ilk sevk edilen yirmi üç bin kişilik kuvvetten dolayıdır. Bu askerlere kırk-elli bin Kırım, yirmi- otuzbin de Nogay askeri katıldı. Tarihte ilk defa Osmanlı, Kırım ve Nogay kuvvetleri ile Kasım Paşa komutasında yüzyıllarından beri bir Türk diyarı olan bir sahaya doğru çıktılar. Azak'ta depo edilen erzaktan, kırk günlük erzak alarak perevoloka mevkiine yani Don nehri ile İdil nehirlerinin en yakın olduğu noktaya gelinerek Ağustos başlarında kazı çalışmalarına başlandı. ⁶³

Bu sıralarda Şah Abbas ile IV. İvan arasında da elçiler teati edilmişti. İran, Rusya ile anlaşarak 1568 veya 1569 başında Çar'a müracaatla ateşli silahlar göndermesini rica etmiştir. Şah'a, Çar tarafından yüz top ve beşyüz artabüsk (pişçal) yollandı. Bu amaçla Türk baskısını azaltmış olacaktı ⁶³ . Ruslar, tek başına Osmanlılara açık bir savaşa atılmaya çekiniyordu. Ruslar Baltık sahillerine ulaşmak için uzun süren ve neticede başarısızlıkla biten (1558-1582) "Litvanya" harplerine başlamıştı. 1569 yılı sırasında Moskova'nın esas kuvvetleri batı sınırında meşgul bulunuyordu. Dolayısı ile Çarın Astarhan'ı

⁶³ . Kurat, 83.

kurtarmak için fazla bir kuvvet göndermesi imkansızdı ⁶⁴ . En büyük tehlike Rusya ile İran'ın birleşmesi idi. Osmanlılar Ağustos'a doğru İranlıların muhtemel bir teşebbüsüne mani olmak gayesi ile, İran hududun da, Van'a, Anadolu Beylerbeyi ile birlikte yirmidört sancak beyi ve dörtbin yeniçeri gönderdi ⁶⁵ . Öte taraftan Türkistan Hanı kanalın kazılmasına karşı İran Şah'ının herhangi bir hareketine mani olacağını padişah'a vaadetti, ama ne İran'dan ne de Rusya'dan herhangi bir tecavüz olmadı ⁶⁶ .

Kazı işlemleri Nogay askerleri himayesinde yürütülüyordu. Mesafenin üç ay süre ile üçte biri kazılmıştı. Tamamının kazılması mümkün olduğu halde Kırım Hanı'nın yüzünden kazılamamıştır. Çünkü ona göre Osmanlı askeri karadan ve denizden Deşt-i Kıpçak ve Şirvan taraflarına varıp gelmeye başlayacak ve [↳] Tatara rağbet olmaz. Belki Kırım dahi elimizde kalmaz" diye düşünüyordu. Bu nedenle asker arasında dedikodu yayarak buranın kışı üç ay önce gelir, şiddetli olur, herkesin eli ayağı işten kesilir dedi. Asker arasında paniğe sebep oldu. Böylece bu önemli proje akim kalmış oldu⁶⁷ .

Kurat, Don-Volga kanalına ait bir takım mubalağalı fikirler olduğu kanaatinde. O Osmanlı kaynaklarındaki kazı için üç ay kalındığı ve üçte birinin kazıldığı fikrini kabul etmemektedir. "Perevolaka mevkiinde üç ay değil onbeş gün kalındığını söylemektedir. Gönderilen kazma ve çapa küreklerin kale inşaatı için kullanılacağını belirtmektedir. Gemiler İdil'e nakledildikten sonra orada bir gemi inşaa edilecek, bu kaleye konan toplarla nehir boyunca yukarıdan gelecek Rus gemileri, Rus nakliyatı durdurulacak, Perevolaka'da da bir kale yapılmak suretiyle, muhtemel olan Kazak ve Rus hücumları da önlenmiş olacaktı. Şayet şartlar müsait olursa kanal kazılacaktı demektedir.

⁶⁴ . Kurat, 79 ; İnalçık, 379.

⁶⁵ . İnalçık, 380.

⁶⁶ . İnalçık, 380.

⁶⁷ . Peçevi, I. 470 ; Refik VIII, 11.

Hatta Kurat "Kanal meselesi İstanbul da halk arasında bile yayılmış İstanbul'daki bilhassa yabancı elçiler mahfillerince bu kanal işine inanıldığı ve bunun başarılabilceği kabullenildiği halde kanal kazılmasına resmen izin verildiğine dair elimizde bir vesika yoktur ⁶⁸ " demektedir.

Yalnız bu fikri sadece Kurat savunmaktadır. Onun "kanalın kazılmasına dair elimizde resmi bir belge geçmemiştir" fikri kanalın kazılmadığı anlamına gelmiyeceği gibi, bundan sonra da böyle bir vesikanın bulunamayacağı anlamına gelmez.

Kırım Hanı'nın çevirdiği entrikalar sebebi ile kanal kazılamamıştı. Nogay mirzalarının da teşviki ile kazı işinden vazgeçilip direk karadan Astarhan'a yürümeye karar verdiler. Nogay mirzalarının bu müracatlarında seferin kolay olacağı konusunda teminat vermiş olmaları ve pekçok cazip teklif getirmiş olmaları muhtemeldir; Osmanlı-Türk kuvvetlerinin Astarhan'a yaklaşmaları üzerine yalnız İdil'in batı (sağ) tarafındaki Nogay urugları değil hatta Rus taraftarı İsmail Mirza'nın oğullarının ve torunlarının dahi Türklere katılacakları teminatı verildiği sanılıyor. Bu tür vaadlere bakılırsa Türklerin İdil boyuna yaklaşmaları üzerine Kazan ili dahil bütün İdil Boyu, ahalisi Ruslara karşı ayaklanacak ve Türklerin oraları zapt etmeleri içten bile olmayacaktı⁶⁹ . Ama Kasım Paşa askerden ziyade maliyeci idi dolayısı ile askerın zahire, teçhizat ve mühimmât tedariki hususunda cidden muvaffak olduğu biliniyor ama askerî kâbiliyeti hayli şüpheli olduğundan sefer esnâsında nasıl hareket edeceğini önceden kestirmek güçtü⁷⁰ .

Kasım Paşa ordusuyla eylül ortalarında şehre yaklaştığı sıralarda Ruslar eski Astarhan'ın güneyinde yeni bir kale yapmışlardı. Kasım paşa iyi silahlı

⁶⁸ . Kurat, 109.

⁶⁹ . Kurat, 101.

⁷⁰ . Kurat, 106

muhafız askerleri ile takviye olunmuş bir müstahkem kaleye kışın da yaklaşması sebebi ile taarruz'a cesaret edemedi. Eski Astarhan'da bir istihkam kurup kışlamaya Kırım Hanını da geri göndermeye karar verdi. Ancak bu karara asker râzı olmamış, erzak da azaldığından karışıklık meydana gelmiş, derken çok miktarda Moskof ve İran askeri gelmekte olduğuna dair söylenti çıkmış, bunun üzerine Kasım Paşa Kırım Hanı ile birlikte acele çekip gitmiş (20 eylül 1569) ve soluğu Kırım'da almıştır ⁷¹ .

Kasım paşa Astarhan'dan 60 km. uzaklaşmıştı ki İstanbul'dan pâdişah'ın bir fermanı geldi. Bunda pâdişah Astarhan'ın önünde kışlamasını emre diyor ilk baharda kendisine yardım olarak kuvvetli bir ordu gönderileceğini ve Moskofları meşgul etmek için Kırım hanı ile damadının (Piyale Paşa) Rus üzerine yürüyeceğini bildiriyordu. Ama bozguna uğramış olan ordu dönmeye devam etti, çok zahmetli olan bu ric'atte askerin yarısı telef oldu ⁷² . Şüphesiz baharda yeni bir sefer düşünülüyordu ama ordu döner dönmez, Azak depolarında büyük bir yangın çıkması ümitleri suya düşürdü ⁷³ .

Kanal projesi ve Astarhan seferinin başarısızlığa uğramasında tek sebep elbette Kırım hanının çevirdiği entrikalar değildi. Herşeyden önce sefere geç başlanmıştı, (15 ağustos) arazi ölçümleri iyi yapılamamıştı. Bu iş büyük bir proje idi. Sokullu belkide bunu yeterince kavrayamadığı için işin büyüklüğüne uygun büyük bir ordu gönderilmemiş, Sokullu işin başına bizzat geçmemiş veya kuvvetli bir şahsiyet göndermemişti. Teknik cephesi kadar askerî cephesi de büyük bir ehemmiyete haiz olan bu muazzam teşebbüsün, Defterdârlıktan yetişme Kasım Paşa'ya verilmesini hatalı görerek; bu işe Sokullu bile yeterli değildi, bizzat II. Selim'in gitmesi gerekirdi, bu sebeple II. Selim'in de bu işte

⁷¹ . Battal, 39.

⁷² . Kara Çelebi-zade, Abdülâziz b. Hüsameddin ; *Ravzatu'l - Ebrar*, Mısır, Bulak Matbaası 1238, 447.

⁷³ . İnalçık, 382.

hatalı olduğunu söylerler. Kâtip Çelebi Tuhfetu'l- Kibarın da bu konuya değinerek "Kıssadan hisse budur ki küçük adamla büyük iş mubaşeret etmek caiz değildir. Maslahatın münasib serkarı gerek zirk olunan hususa bir pâdişah varula zamaniyle mübaşeret itse ancak uhdesinden gelebilir. Bu mekule işler Sahib-i Himmet pâdişâh işidir. Vüzerâ ve serdârlar kârı değildir." demiştir ⁷⁴ .

Böylece büyük gayret ve masraflarla girişilen kanal projesi ve Astarhan seferi hezimetle sonuçlandı. Bu duruma çok üzülen II. Selim Sokullu'yu azarlayarak "Bunca masraf senden tanzim olunmalıdır." demiştir ⁷⁵ .

3. Astarhan Seferinden sonra Hac yolu Meselesi:

Osmanlı Devletinin İdil boyunda yeni bir müslüman-Türk devleti kurma arzuları boşa çıkmıştı. Fakat Kırım Han'ı Moskof Çar'ı karşısında müşkil duruma düştü. Çünkü eskiden Çar'ı Türk sultanı ile korkutuyordu, halbuki bu sefer sultanın tehdidi de suya düşmüştü. Bununla birlikte Devlet Giray, (1551-1577) Kazan ve Astarhan'ı kendisi için istemeye devam etti. Ayrıca Moskova'dan gönderilmeyen elçisi Yamboldu ile Kırım'dak Rus elçisi Nogay'ın ^{dağı} değiştirilmesini istedi. Çar IV. İvan sultanın ilkbaharda Astarhan seferini yenileyeceğini biliyordu. Bu durumda Kırım Han'ı Moskova üzerine yürüyecek, sultanın ordusunun ufak bir başarısı zaten Ruslar'dan hoşnud olmayan Kazanlıların ayaklanmasına sebep olacaktı. Oysa Rusya Litvanya savaşları nedeni ile güneyde yeterince ordu bulunduramıyordu ⁷⁶ . Bütün bu nedenlerden dolayı Kırım Hanı'nın kendisine faydalı olacağını düşünerek elçisini hemen göndermiş olan Rusya ⁷⁷ , Kazan ve Astarhan konusundaki istekleri kibarca reddetmekle beraber Mehmed Giray Devrindeki vergilerin (hediyelerin) verilmesi konusunda müzakerelerin açılmasını kabul ediyordu ⁷⁸ .

⁷⁴ . Kâtip Çelebi, *Tuhfetu'l Kibâr fî Esfari'l-Bihâr*, İstanbul, 1329, 86.

⁷⁵ . Peçevi, I, 470.

⁷⁶ . Battal, 39.

⁷⁷ . Saray, *Rusya'nın Türk İllerine Yayılması*, 34.

⁷⁸ . İnalcık, 385

Devlet Giray Han'ın, Astarhan ve Kazan konusundaki istekleri sadece Sahib Giray (1532-1551) tartığı (armağanı)nı almak için olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Çar hediyeleri gönderince han bu davasından vaz geçiyor, bir müddet sonra yine aynı davayı ortaya atıyor taki Çar kendisine yeniden armağan göndermeye mecbur olsun ⁷⁹ .

İdil (Volga) Havzası Osmanlı eline geçse idi, İvan'ın genç imparatorluğu çok çabuk çökmüş olacaktı. Bu sırada ise Osmanlı kudretinin en yüksek noktasında bulunuyordu. Osmanlı'nın hala amacından dönmediğini bilen Çar, seferden sonra Sultan II. Selim'in cülusunu tebrik bahanesi ile 1570 senesinde Novaseltsev adlı bir elçi gönderdi. Bu elçi Kazan hakkında şu sözleri söylemiştir: "Hükümdarlarımıza sadakâtle hizmet eten Kazanlılar onun atıfeti sayesinde kendi yerlerinde yaşıyorlar. Hükümdarımız onların dinlerine dokunmuyor, ibadethanelerini yıkmıyor, Çarımız şu günlerde Sayınbolat Sultanı, Kâsım tahtına çıkardı ve orada İslam dini gereğince camiler, kâşâneler kurmayı emretti. Hükümdarımız hiç bir hususta onun hürriyetini selbetmiş değildir. Eğer bizim hükümdarımız İslam dinine karşı takibatta bulunsa idi, Sayınbolat Sultan'a (şehzâde anlamında) memleketimizin ortasında müslümanca yerleşmesine müsade eder miydi? ⁸⁰ "

Böylece Novaseltsev, Astarhan seferine başlıca sebepmiş gibi görünen nokta üzerinde durup, Çar'ın hiç bir zaman müslümanlara baskı yapmadığını bildirmeye çalışıyordu.

Elçi soğuk bir şekilde karşılanmıştı, elçinin ağırlanması gerekliliği şeyler bile yapılmamıştı. Elçiye barışın ancak şu şekilde olabileceği bildirilmiştir:

⁷⁹ . Battal , 38.

⁸⁰ . Battal, 40.

1. Astarhan yolunun açılması,
2. Kabartay içinde Ruslar tarafından yapılan kalenin (Terek üzerindeki) yıkılması,

3. Osmanlı ülkesine geçen yolcuların emanetle gidip gelmesi ki bu gerçekten Orta Asya ve Deşt-i Kıpçak müslümanları için şarttı,

4. Han'ın elçisinin salıverilmesi "... ceddin sultan Mehmed Han'dan beri Kefe vilayeti feth olunduğundan, Kırım Hanları ve Çerkez beyleri bize itaat itmiş iken memleketimize dahil olan o yerde kal'a yaptırılmış olup, ma'a da Hacı Turhan (Astarhan) câniblerinde deşt-i Kıpçak ve Maverâünnehir' müslümanları gelüp geçüb bu canibe murur ve güzeran ettikleri yolları adamlarınız sed ittikleri ol caniblerin umera -ve- selâtını umûmen dergâh-ı alem-Penâhımıza i'lam ve inha kılub istid'ay-ı avn ve inayet ve iltimas-ı himâyet ve inayet ile megin..." olmuşlardır. Kırım hanı'nın o tarafa hareket etmek istediği halde izin verilmediği, iyi niyet göstergesi olarak kendi (Rus) elçilerinin geri gönderildiğini belirterek "Hacı Turhan (Ejderhan) yolunu açub mevalat-ı Kadimeyi ihlâle bu iş mabeynde Kabartay içinde hâdis kal'ayı refîleyub ol diyardan murur ve ubur iden rehrevâna ahsen ve asân vecihle emin ve sâlim kûzerân idub memâlik-i mahrusemize geçub ve müşarün ileyh Kırım Hanı damet-i mu'aliyenin zikr olunan ilçisine icâzet virulub giru memleketlerine avdet ittirulub...⁸¹ " denmektedir.

Görüldüğü gibi bu isteklerde Kazan ve Astarhan'ın talebi yoktur. Çar bu istekleri hemen kabul etmiş. Bu Osmanlı için diplomatik bir başarı olarak kabul edilmiştir ⁸² .

⁸¹ . Feridûn Bey , II, 552 - 553.

⁸² . Saray, *Rusya'nın Türk İllerine Yayılması*, 35.

Osmanlı artık savaş istemiyordu. Sokullu bile 1569 tecrübesini tekrarlamaya cesaret edemezdi. Kuzey'de yapılacak herhangi bir sefere artık devleti zarara sokacak neticesiz bir teşebbüs gözü ile bakıyorlardı. 1570 yazı Kıbrıs seferi açılarak Venedik'e büyük bir savaşa girişilmişti. Bu nedenle Osmanlı devleti on sekiz sene sonra Türkistan hanının tahrikiyle bir daha harekete geçmeye teşebbüs edinceye kadar Kuzeyde işleri tamamıyla Kırım hanına bırakıyordu ⁸³ .

1571 Martında Çar, ikinci bir elçi Andrey Kuzminski vasıtasıyla Terek Kalesinin yıkılacağını ve hac yolunun açılacağını bildirerek tekrar dostluk ve ittifak taleb etti ise de, pâdişah Kıbrıs'ın fethini de bildirerek bunu reddettiği gibi Kazan ve Astarhan'ın iadesini hatta Çar'ın kendisine boyun eğmesini dahi talep etmiştir. "... Bunden akdem vilayet-i Kabartay beği ve ona tabi olanlar iltimasıyla bina olunan kal'anın inhidâmı hususunda gönderilen nâme-i humâyunemiz mucibince amel olunub Semerkand ve Buhara caniblerinden bu tarafa teveccüh eyleyen enba-i sebîle ehl-i fesâd şena'atten mazarrat iriştirilmemek hususî muhkem ısmarlandığı âsitâne-i gerdûn iktidarımıza enva-i sadakât ve istikâmetle ubudiyet ve dostluk üzere olmanuzi ilam ve iş'ar iylemişsiz ve dahi her neki 'ilam olunmuş ise mufassalan paye-i serir se'adet masirimize arz ve tahrir olunub ilm-i şerif alem şumul husravaneme muhid ve şamil olmuştur." Osmanlı ordusunun ve serdârlarını övdükten sonra "Hususen şimdiki halde Venediğe muteallik olan Cezayir-i azimeden Kıbrıs nâm enva'i sa'i ve ihtimam zuhura getürmüşlerken müyesser olmamıştı...bi inayetillâhi Tea'la kuvvet-i kahire-i husravanemizle murâd-ı şerifimiz üzere feth ve teshiri müyesser olub sair memâlik-i mahrusemizden biri olmuştur. Bundan gayrı nice fütuhât-ı azimînin müyesser olması masmûmdur". Selim Kıbrıs'ın fethi ile Rus Çarına gözdağı vermek istemiş olmalıdır. "Kal'a-i Ejderhan ve Kazan kâdimi'l

⁸³ . İnalçık, 387.

eyyam'dan emakin-i ehli islam olagelmışken giru uslubu sâbık üzere dahi taife-i müslimin canibine ve kal'a-i Kazan asitanı seadet bünyanımızla kemâl-i ihlas ve tart-ı ihtisas ile dostluk üzere olan cenab-ı imaretmâb eyalet-nisab Devlet Giray Han damet-i mu'allaya teslim olunması hususî vecih ve münasib görülmüşdür. Şöyle ki siz dahi atebe-i devletpenahımıza kemal-i ihlasla ubudiyet üzere almağı murad idersiniz zikr olununan kal'aların vech-i meşruh üzere teslimi umurunda ihmâl ve tekasülü reva görmeyesiz şimdiye kadar dergâh-ı seadet destigâhımıza istikametle tarik-i ubudiyetin sabit kadem olanlar enva-i ri'ayet ve inayetimizle hoş hal ve saye-i se'adetimizde merfeu'l-bâl olub vilâyet ve memleketleri ahalsi her vechle dest-i ta'de-i edadan masun ve mahfuz olagelmış nice memleket sahibleri ol bâbda enva'i şa'i ve ikdâm ve hüsnü ihtimamların zuhura getirub taht-ı tasriflerinde olan memleket ve vilayetlerden sedde-i se'adetimiz dostluğu arzusuyula nice kal'a ve bekâdan feragat idub daima ita'at ve inkiyaddan tecâvüz itmezler gerekdirki nâme-i hümayünemiz vusul bulduk da Onun gibi asitân gerdûn iktidarımıza ita'at ve inkiyad üzere olmak aksa yı maksûdunuz ile zikr olunan kal'aları bu, canibe teslimden tereddüd etmeyub ol bâbda enva-i mesâyi-i cemile zuhura getüresiniz ki istihkâmı binaî dostî halel-i pezir olmayub bir ferde dostluğu muğayir iş ittirmek ihtimâli olmaya ona göre sizun tarafınızdan dahi dostluk serayiti ri'ayet olunub ilam ve işari lazım olan hususları sedde-i se'adetemize ilam itmekden halî olmayasız.

84"

II. Selim'in bu sert ifadelerinde Devlet Giray'ın Moskova üzerine yürüyüp ilerlemesinin de etkisi vardır. 1571 baharında Kazan ve Astarhan'ı almak için Devlet Giray'a izin verilmiştir. Yalnız bu izin Astarhan'ın Kırım'a değil de Osmanlı Devletine bırakılması şartı ile olmuştur. Bunda da şüphesiz Nogay mirzalarından, Hive (Harezmi) ve Semerkand'dan gelen mektupların

84 . M.â. XVI., s.n. 3, s.2.

etkisi vardır ⁸⁵ . Devlet Giray, Moskova üzerine yürüyerek Kazan ve Astarhan'ı istemekte ısrar etti. Mektubunda ⁸⁶ Tanrı'ya güvenerek bütün dünya servetini yer ile bir edeceğim, ben senin üzerine geldim, başkentini yaktım, tacını ve başını da alacaktım. Sen karşıma çıkmadın... Bizimle candan dost olmak istiyorsan Kazan ile Astarhan'ı geri ver. Bizim hedefimiz Kazan ve Astarhan'dır. Akçe ve hazine ile yakayı kurtaramazsın. Dünya servetini versen dahi kabul etmem. Devletinin yollarını ise ben gördüm bildim.⁸⁶ " Mektupta da geçtiği üzere Çar, Devlet Giray'ın karşısına çıkmamış hem Astarhan'ı verir gibi yapmış hem de hediyelerle onu oyalamak istemiştir. Devlet Giray 1572'de tekrar Moskova'ya yürüdü ise de Oka Irmağı kıyısında bozguna uğrayıp geri çekildi ⁸⁷ .

Bu yenilgiden sonra Devlet Giray Çar'a elçiler göndererek "Bizim Hanımız Kazan'ı da Astarhan'ı da istemiyor, yalnız Çar, hanımızın istediği hediyeleri göndersin... ⁸⁸ " diye söylemesini emretti. Bundan sonra artık İstanbul ile Bahçesaray ilişkileri gevşemiştir. Tâki 1587'de hac yolu meselesi tekrar gündeme geldiğinde hemen hemen 1569'daki aynı sebeplerden dolayı, Astarhan seferi yenilenecektir.

⁸⁵ . Kurat, 155.

⁸⁶ . Battal, 40 - 41.

⁸⁷ . Battal, 41.

⁸⁸ . Battal, 42.

III. BÖLÜM

III. MURAT ZAMANINDAN II. ABDULLAH HAN'IN ÖLÜMÜNE KADAR OSMANLI-TÜRKİSTAN HANLIKLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER:

1. II. Abdullah Han ve Türkistan Birliğini Sağlama Çabaları:

Şeybanı Hanları arasında sık sık saltanat kavgaları olurdu. Bu durum onların parçalanmasına sebep oluyor; dış düşman karşısında güçlü bir varlık gösteremiyorlardı. Özbeklerin Semerkand'daki Hanı Abdullatif (1540-1551) ile Buhara hükümdarı Abdulaziz (1540-1549) birbirleri ile anlaşamıyorlar her biri kendi başına hareket ediyorlardı. Bu durum saltanat kavgalarına sebep oldu, bu nedenle 1551-1588 yılları arasında sık sık hanlar değiştirildi. İçte birbirleri ile mücadele eden Özbekler dışarıda da Kazaklarla kavga ediyorlardı. Bu durum II. Abdullah'a kadar devam etti¹.

Muhammed Şeybanî'den sonra en şayanı dikkat hanlardan olan II. Abdullah akrabaları arasında bölüşülmüş olan Şeybanîlere ait hanlıkları bir araya toplamıştır. 1557'de Buhara'yı alarak başkent yaptı. 1578'de Semerkand'ı,

¹ . Baymirza, 9.

1582'de Taşkent'i aldı. Önce babası İskender'in adına saltanat sürdükten (1560-1583) sonra, bizzat kendi adına (1583-1598) hüküm sürmüştür ².

Abdullah zamanında Hazerebs'de Timur Sultan'ın üç oğlu (Mehmed Sultan, Kâdir Verdi, Sultan Ebu'l Hayr Sultan) bulunuyordu. Hive'de ise dört oğlu ile Polat Sultan, Urgenç'te Hacı Mehmed (Hacim Sultan) Han'ın oğlu İbrahim Sultan vardı. Hacı Mehmed'in oğlu Arab Mehmed de Derûna hakimdi. Zir'de ise Mehmed Sultan dört oğlu ile hüküm sürüyordu ³. Bu hanlar sürekli birbirleri ile mücadele ediyorlardı. Özellikle Urgenç'deki hanlar kendi Özbek kardeşlerinin yolunu kesip mallarını ellerinden alıyorlardı. O zaman Şirvan Osmanlıların elinde idi. Maveraunnehir hacıları kızılbaş yüzü görmemek için Urgenç'ten geçerek Mankışlak'a geliyor oradan gemiye binip Şirvan'a varıyorlardı. Bir defasında Osmanlı Sultanı, Abdullah'a Şah Abbas'ı ezmek için Sâle şah isminde bir elçi göndermiş; dönüşte, yukardaki yolu takip etmek isteyen Sale Şah'ı Urgençte Hacı Mehmed'in oğlu İbrahim Sultan soymuştu. Yine Hacı Kutâs başkanlığındaki bir hac kafilesini, Hive'de Polat Sultan'ın büyük oğlu Baba Sultan soymuştur. Ayrıca Merv ve Abyurd'a hakim olan Avanes Han'ın oğlu Nur Mehmed, Hacı Mehmed'in inilerinin oğullarının her yıl Mervi yağlamasından bıktığı için Abdullah 'dan yardım istiyordu. Bu ve buna benzer pek çok şey Abdullah 'ı Urgenç'i almaya Türkistan birliğini sağlamaya teşvik etti.

Nur Mehmed'in düşüncesi Merv'i Abdullah'a peşkeş ^{çektirmek} çekmekti. Daha sonra Merv'i ona verir, kendisi de Abdullah adına hutbe okutur. Fakat Abdullah Han Merv'i Nur Mehmed'e vermedi, O da kaçıp Hacı Mehmed'e geldi. Bu arada Abdullah Han Merv'e ilave olarak Abyurd Nisay, Bağ ve Abad'ı zapt etti ⁴.

² . Grousset, 448.

³ . Bahadır Han, 272 - 273.

⁴ . Bahadır Han, 270 - 272.

Bütün Hanlar Vezir'de birleşip Abdullah 'a karşı savaşma kararı aldılar ama Abdullah Han kısa sürede Hive'yi ve Urgenç'i aldı ⁵ .

Abdullah Han Urgenç'i aldıktan sonra, Hacı Mehmed Sultan Kazvin'e, I. Şah Abbas'ın yanına gitti. Onunla birlikte hareket eden Polat Sultan ise "Ben kafirin içine gitmem" diyerek Abdullah'ın yanına gitti. Abbas onları çok iyi karşıladı. Hacı Mehmed ve adamları Kazvin'de üç yıl kaldı. Hacı Mehmed'in büyük oğlu Seyügenç Mehmed ve iki oğlu "Kafir içinde durmayız diyerek Rum'a (Osmanlı ülkesine) geldiler. Bu arada Abdullah 'ın oğlu Abdülmü'min bütün Horasan vilayetini tamamen almıştı ⁶ .

Abdullah içte birliği sağlamaya çalışırken, diğer taraftan da, dışta, Maverâünnehir'i Kırgız ve Kazakların saldırılarından korumak gayesi ile 1582 baharında Küçük Boy'un, Sarı-su ve Turgay nehirleri arasında Uluğ-Dağlara kadar uzanan bir sefer düzenlemiştir. Kaskarya'ya da bir sefer düzenlemiş Kaşkar ve Yarkent topraklarını yağmalamıştır ⁷ .

Abdullah Han Sibir Han'ı Küçüm Han'a yaptığı yardımlarla müslümanlığın Uzakdoğu'da yayılmasında önemli rol oynamıştır ⁸ .

II. Abdullah Hindistan hükümdarı Ekber ile diplomatik münasebetler kurmak suretiyle ve onun dikkatini Hindistan-Türkistan ticarî münasebetlerinin gelişmesine çektikten sonra, Abdullah Han, Timurlular ile Şeybanîler arasındaki anlaşmazlığa son vermeye muvaffak oldu. Bu amaçla 1572-1577 1586'da elçiler göndermiş ve Ekber'e iltifat etmişti, özellikle Horasan'ın kızılbaş elinden kurtarılması için ittifak sağlamaya çalışmıştı. Öte yandan atalarının

⁵ . Selaniki, 314.

⁶ . Bahadır Han 278 - 279.

⁷ . Grousset, 448.

⁸ . Mehmed Saray "Abdullah Han" *L.A. T.A.V.*, İstanbul, 1958. I, 104.

yurdunu yeniden almak düşüncesinde olan Ekber'le askeri bir ittifak kurmayı sağlayamasa da onu pasifize etmişti ⁹ .

II. Abdullah Han Osmanlıların en tabi dostu ve müttefiki oldu. Bu dostluk özellikle İran ve Rusya'ya karşı olmuştu. Abdullah Han 1004 (1596)'da kışı oğlu Abdu'l-mü'min ile Horasan'da geçirip Irak üzerine yürümeyi istiyordu. Ancak işler istediği gibi gitmedi. Hanların isyanı ve Hocam Kulu (Abdullah'ın komutanı)'nun üstüste yenilmesi ile aldığı pek çok yerler elinden çıktı. Bu arada Hacı Mehmed'de Urgenç'i tekrar aldı.1006 (1598)

Şah Abbas 1597'de Özbekleri, ezici bir şekilde, Herat yakınlarında yendi. Horasan'ı tekrar aldı. Abdu'l-mü'min babasına isyan etti. Kırgızlar bu kargaşalıktan yararlanarak Taşkent bölgesini aldılar. Abdullah Han 1006 (1598)'de eserinin mahvolmasını gördükten sonra hayata veda etti. Yeri geçen Abdu'l-mü'min altı ay sonra katledildi. Bu ise Şeybanî Hanedanının sonu oldu ¹⁰ . Bakî Mehmed'in (1599- 1605) tahta çıkması ile Hive Hanlığı yeniden istiklâlini ilan etti. Şah Abbas 1599'da Horasan'ı tamamı ile nüfuzu altına almış oldu ¹¹ .

2- 1578-1590 Osmanlı-İran Savaşı Sırasında, Osmanlı -Türkistan Hanlıkları Arasındaki İlişkiler:

1555 Amasya andlaşmasından sonra Şah Tahmasb ile Osmanlı devleti arasında önemli bir olay olmadı. Hatta Murad'ın cülûsundan onaltı ay sonra Tokmak Han İran elçisi olarak büyük bir tantana ile Osmanlı devletine geldi. Tokmak Han henüz İstanbul'da iken Şah Tahmasb vefat etti ¹² . Yerine geçen II.

⁹ . Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Ankara, 1946 II,98

¹⁰ . Grousset, 448 ; Baymirza. 10.

¹¹ . Saray, *Rus İşgali*, 8.

¹² . Hammer, VII, 59.

İsmail'in (1576- 1577) bir yıl üç ay süren saltanatı taht kavgaları ve Tahmasb'ın son zamanlarından beri ülkeye hakim olan birbirine muhalif beylerin mücadeleleri ile geçti. Bu dönem İran için çok kanlı olduğu kadar Osmanlı-İran barışını bozucu davranışlarında sergilendiği bir dönem olmuştur. II. İsmail bir Osmanlı kervanının Zengan (Zencan)'da basarak tacirleri öldürmüş mallarını yağma ettirmiş, Erzurum'dan gelen iki çavuşu haps ettirmiş, bu çavuşları sormaya gelen Van Paşa'sının adamlarını tevkif ettirmişti. Ayrıca Anadolu'da kızılbaş propagandası yaptırıyordu. Bundan başka II. İsmail'in Osmanlılara saldırmak üzere ordu topladığı haberleri gelmişti ¹³ . II. İsmail bazı Kürt beylerini kendisine bağlamış, bu arada, İran'ın Luristan valisi de Osmanlılara iltica etmişti ¹⁴ . Bütün bu nedenlerden dolayı Osmanlı-İran ilişkileri gerginleşti. Bu arada II. İsmail ölmüş, yine İran'ın içi karışmıştır. Sonunda Kör Hu'daben'de şah olmuştu. Van Beylerbeyi İran'daki karışıklıkları göstererek bundan istifade edilmesini istiyordu ¹⁵ . Osmanlılar, Avusturya ile 1577'de sekiz yıllık bir barış imzaladıktan (Bu sulh süresi bitince yenilenmiştir) sonra İran'a savaş açıldı ¹⁶ .

Sultan Murad (1574-1595) İran'a sefer açmak istediğinde Vezir Sokullu Mehmed Paşa, bu işin hilafına "Acem memleketi tamamen feth olunsa bile elimize zarardan başka birşey geçmez. Çünkü elde tutmak için oralarda kilitli asker bulundurmak lazım, vâridât-ı masarıfa kifayet etmez, ve taife-i acem her fırsatta isyan eder bu durum Süleyman zamanından beri mükerrer vuku bulan İran seferlerinden tecrübe olunmuştur ¹⁷ ." dedi ise de artık eski otoritesi kalmadığından sözü tutulmamıştır.

¹³ . Kırzioğlu, 259 - 260.

¹⁴ . İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1988, III / 2, 56.

¹⁵ . M.D. XXXII, s.n. 128, 5. 59.

¹⁶ . Kırzioğlu, 267

¹⁷ .Mustafa Nuri Paşa, I, 103.

Şifî İran'ı içeriden ve dışarıdan sünnî Türkler hücum ederek yıkmaya koyulmuşlardı. İran'da ki Türkmen beyleri aralarında anlaşarak İran illerinin idaresini ve korunmasını paylaşmışlardı. Daha II. İsmail kardeşlerini yakalayıp idam ettirirken "Urgenç" (Hive) Hanı Din-Mehmed Han oğlu Celâl Han, altı-yedi bin Nayman-Özbeki çerisiyle Nesa ve Abyurd kesimlerinden Horasan'a girerek yağma ve yıkımlara girişmiş, kızılbaşlardan kimse karşısına çıkmadığından, Cam ilini de yağmalayıp dönerken Meşhed Beylerbeyisi (Akkoyunlu boyundan) Pornaklı Murtaza-Kulu Han askeriyile Aşkabâd yakınında yetişince yapılan savaşta Din Mehmed Han öldürülmüştü. Meşhed Beylerbeyinin bu başarısını çekemeyen Herat beylerbeyi Şamlu Ali-Kulu Han bir bahane ile onunla döğüşmeye başlayınca İran'ın Kuzey doğusu da karışıklık içinde kalmıştı ¹⁸.

On iki yıl süren Osmanlı-İran harbi sırasında Osmanlı-Özbek ittifakının yeniden canlandığını görmekteyiz. Özbek Hanı, Abdullah Han Osmanlı devleti ile dostane münasebetler kurmuştu. Abdullah Han, sürekli İran'a karşı savaş açmanın tam zamanı olduğunu bildirip bu savaşta bir hareket planı takip edilmesi hususunda teşvik ve telkinlerde bulunuyordu ¹⁹. Ama Özbek Hanı'nın bu tekliflerine aradaki sulhten dolayı pek iltifat edilmemişti. Şimdi ise İran'a sefer açılacağından dolayı Abdullah Han'dan, yardım alınacağını ve iki tarafın birleşmesi ile İran'dan intikam alınacağını III. Murad Vezir Mustafa Paşa'ya bir hükümle bildiriyordu ²⁰.

Bu savaşta Vezir Sinan Paşa Bağdad tarafına, Lala Mustafa Paşa da Erzen-i Rûm tarafına serdar olarak gönderildi. Serdarlar arasındaki anlaşmazlıktan dolayı 985 (1578) de Lala Mustafa Paşa mustakilen acem

¹⁸ . Kırzioğlu, 271.

¹⁹ . Togan, *Türkistan*, 133; Bekir Kütükoğlu, "III Murad" *İ.A.*, M.E.B. VIII, 621.

²⁰ . M.D. XXXII, s.n. 403, s. 214.

seferine serdar oldu ²¹ . Bu arada Tatar Hanı Mehmed Giray'dan Kefe veya Azak beylerinden birini yanına alarak Şirvan ülkesine hücum etmesi istendi ²² .

Kanunî devrinde Osmanlılara tabi olup gönülden İstanbul'a bağlanmak isteyen Dağıstan-Şirvan ve Gilân gibi sünî ülkelerin ve Kartli ile Kokhet gibi Doğu- Gürcistan'ın hristiyan beylerinin samimi yardımları ile, 1556'dan beri Astarhan Hanlığını yutarak Hazar Denizine çıkıp Harezmi - Hive ve Özbek gibi Kardeş Türk ülkeleri müslümanlarının hac ve ticaret yolunu kapayan Ruslara karşıda Hazar denizine hakim olarak İran'ı arkadan vurma ve Moskof yayılışını durdurma gayesi ile III. Murad İran üzerine yapılacak seferin yolunu Gürcistan-Şirvan olarak seçmiştir ²³ .

III. Murad İran'ı arkadan vurma amacı ile Abdullah Han'ın Horasan tarafından harekete geçmesini istemiştir ²⁴ . Bu amaçla Özdemiroğlu Osman Paşa, Piyale Paşa'yı yüzyirmi top ve beşyüz kadar yeniçeri ile Bakü'den deniz yolu ile Abdullah Han'a gönderdi ²⁵ .

Piyale Paşa Özbekleri İran aleyhine organize için geldiğinde onları kardeş kavgası ederken buldu. Piyale Paşa'nın getirdiği askerler ve toplar kapanın elinde kalmış ve tabii, bu durum da İran'ın işine yaramıştır. Kuzey Türkistan'ı idare eden Baba Sultan sağ kolu olan yeniçeriler (Rum askerleri) sayesinde Abdullah'ı yenmiştir. Piyale Paşa bunlara çok kızmış "aranızda kavga ediyorsunuz. Bu bir fayda vermez" demiştir. Daha sonra Astarhan'a uğramak maksadı ile Harezmi'den İstanbul'a hareket etmiş, yolda ise Mangırtlar onu

²¹ . Müneccim Başı, 538 -539.

²² . M.D. XXXII, s.n.,128, s.59

²³ . Kırzioğlu, 260.

²⁴ . Feridûn Bey, II, 237 - 239.

²⁵ . Feridûn Bey , II, 165 - 166 ; Togan, *Türkistan*, 135.

soymuş, Yeniçeriler ve toplar ise orada kalmış kullanıldıktan sonra bir kenara atılmıştır²⁶ .

II. Abdullah Türkistan birliğini sağladıktan sonra İran'a karşı harekete geçmiş ve Osmanlılar'a verdiği bütün sözleri yerine getirmiştir. Osmanlıların Doğu'da ilerlemeleri kolay oluyordu. Zira Gence ve Karabağ'ın zaptı Şah'ın Horasan'da Özbek Hanı ile meşgul olmasından Osmanlılarla uğraşamamasından dolayı olmuştur. Osmanlılar bu taraftan ilerlerken Abdullah'da Herat'ı alıp şiî ahaliyi kırmış, Meşhed'i zaptetmiş ve pek çok yeri almıştı. Abdullah Han bu fâliyetlerini Mehmed Bahadır adındaki birisi ile gönderdiği mektupta bildiriyor. Kızılbaşları yok edip Horasan ve Irakeyn mâdurlarının kurtarılması, hac yolunun açılmasının önemini belirterek bu işe devam edeceğini, bunun dünya ve ahiret sâdeti için şart olduğunu bildiriyordu.

Osmanlı hükümetinin verdiği cevapsa askerlerin bir kısmını bir serdarla şark diyarına gönderdiklerini Allah'ın izni ile Şirvan-Revan ve nice yerleri aldıklarını, daha önce Taht-ı Azerbaycan olan Tebriz'i kuşatma altına aldıklarını, Makarr-ı İslam olup geçen senede Gence vilayeti özellikle Karabağ ve Erdil'i ele geçirdiklerini, diğer bütün memleketleri ve vilayetleri feth edeceklerini ayrıca "tarafeynden hüsnü ittifak ve ittihad ile ol fırka-ı dâllînin ve şer zümre-i şerayinin nokta-i vücud-ı mazarrat nümûdların sahife-i rûzkârdan tığ-ı ser-tiz ile mahv ve tathir itmekle divanhâne-i ahirette ceride-i amâl ve efallerine hasenat-ı cezile sebbit ve tahririne mesay-i cemile zuhura getirile" diyerek birlikte hareketin önemini bildirmektedir ²⁷ .

Yine Abdullah'a gönderilen başka bir mektupta da daha önce kolaylıkla gelip geçilen hac yollarının açılması, tüccar ve hacıların önüne konulan

²⁶ . Togan, *Asya Tarihi*, 62 - 63.

²⁷ . *Münşeat Mecmuası*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı; 27b - 31b, İstanbul 1976.

engellerin kaldırılması hususunda çaba sarf etmenin ne kadar önemli olduğunu ve bunun sevabı üzerinde duruluyordu ²⁸ .

II. Abdullah, Mehmed Bahadır'dan kısa süre sonra Hataî adlı bir elçi daha göndererek Herat'ı aldıklarını, pek çok kızılbaş yerlerinin asker-i islam'ın elinde bulunduğunu Bestam ve Damgan sınırlarına geldiklerini Kızılbaşın Hindistan Sultanına sığındığını Hindistan Sultanının da kendisine gönderdiği mektupta onlara yardım edeceğini açıkça söylediğini bunun kızılbaş'a güç verdiğini bildiriyordu. Yine birlik ve beraberlikten bahisle "Her husus ve her emir enab-ı alilerinin rizây-ı hümayûnları üzere olub asla mu'ariza ve münakaşa olmamak mukarrerdir" demiştir ²⁹ .

Gerçekten de Hindistan Sultanı Ekber II. Abdullah'a Osmanlı sultanına karşı, İran Şah'ının korunmasını teklif etmiştir. Şüphesiz ki, bunda amacı denge kurabilmektir. Ama II. Abdullah bunu reddetmiştir³⁰ . Osmanlı-İran savaşı şiddetle devam ederken 1587'de Hudabende sulh yapmak istemişti, fakat bu arada Şah Abbas (1587-1628) İran Şah'ı oldu, sulh istemediğinden savaş tekrar hareketlendi. Fakat Özbeklerin bir taraftan, Osmanlıların diğer taraftan sıkıştırması sonucu Şah Abbas barış yapmaya mecbur oldu. Böylece düşmanın birinden kurtulmayı amaçlıyordu. Barış için Hamza Mirza'nın oğlu Haydar Mirza'yı İstanbul'a gönderdi. Cemaziyelevvel 998 (Mart 1590) de İstanbul'da bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre Tebriz, Gence, Revan ve Hatt-ı Şirvan Osmanlılarda kaldı ve Haydar Mirza'nın İstanbul'da rehin olarak kalmasına karar verildi ³¹ .

²⁸ . Feridûn Bey, II, 241 - 242.

²⁹ . Münşeat, 32-94b. — 32a - 34b

³⁰ . Bayur, II, 145.

³¹ . Mustafa Nuri Paşa, I, 106 - 107; Peçevî, V, 121.

Hammer, Şah Abbas'ın sulha yanaşmasının Osmanlılardan ziyade Özbeklerin gayreti ile olduğunu söyler ³² .

İstanbul barış andlaşmasından sonra gelişen olaylar bize; bu andlaşmada, Özbeklerin İranlılardan aldığı yerlerin Osmanlılarla birlikte hareket eden sünnî Özbeklerin elinde kalmasının ayrıca kabul ettirildiği, buna karşılık Özbeklerin artık İran'a dokunmaktan vaz geçtiği anlaşılmaktadır. Çünkü 999 başlarında (1590 Sonbaharında) II. Abdullah Han Sümnûn, Sebzevar, Esferayın, Muhavvelât, Tun, Cunabâd, Kayın ve Tabes gibi bugünkü Afganistan batısında ve İran-Horasan kesimindeki yerleri fetheylemiş, Şah Abbas ise Yezd'e kadar gelip geri dönmüş ve Erdebil'i ziyaretten sonra Kazvin'e gelmişti ³³ . Şah Abbas II. Abdullah'ın bu faaliyetlerini Osmanlılara şikayet ederek II. Abdullah'ın kendi tahtı hükümündeki pekçok yeri alıp yağma ettiğini kendilerine "Rahat yeri" komadığını bildiriyordu ³⁴ .

1591 yazında Bestam ve Damgan'ı da alan II. Abdullah'ın İstanbul'a gelen elçisi ile gönderdiği anlaşılan mektupta Ferhad Paşa (İlk sadareti sırasında olması lâzım; 1 Ağustos 1591 - 4 Nisan 1592) artık İran'a dokunulmamasını çünkü İran'la barış yaptıklarını söylüyordu: "Hakan-ı muazzam ve han-ı azam Abdullah Han" elçiniz Hafız Hataf'nin getirdiği mektubunuzu padişah aldı, önceleri pâdişâh'ın gönderdiği mektuba göre "ehli fesad ve zumre-i Rafzu ilhadun" kökünü kesmeye koyuldunuz. Herat şehri ile "Vilayet-i Bestam ve Damgan nâm kasabalar dahi feth olunup ta Kazvin' nüzulleri mukarrer olduğunu bildirdi. Beride ise İran'dan çok yerler alınıp yağmalandı, fakat Şah Abbas "Akibet endişelik edub sedde-i Humâyun Şehin-Şahiye izhâr-ı ubudiyet-i sermaye-i Devlet ve pira ye-i izzet bilmeğe ita'at idub karındaşı oğlu Haydar Mirza'yı Dergah-ı felek-i Bargâh-ı Pâdişahiye

³² . Hammer, VII, 152.

³³ . Kırzoğlu, 381.

³⁴ . Selanikî, 314.

gönderüb istid'ay-ı inayet itmişdir" "Recaya ve beraya rahatı için ahd ve eman virilmiştir" "Mâdam ki ol canibi Câdde-i ita'atten udul'u inhiraf göstermeye sa'adetlu pâdişâh-ı cihan penâh hazretleri canibunden dahi şerayıt-ı ahd-u eman'a riayet olunur." "Ve cânib-i sa'adet me'abınız sevabına dahi bir naşayeste vaz'ü hareket zahir olmayup kuvvet-i kâhire savlet-i bahire ile feth itdiğünüz vilayetler kemâkân elinizde durmak üzere cenab-ı se'adet. nisabinuzdan sayir yerlerine tecavüz olunmayub kanaat oluna, eğer alınan vilayetlerine girü dahl ve tecavüz idub üzerlerine asker gönderirse sa'adetlu pâdişâh-ı rub'-ı meskun ile mün'akid olan muvalatu musafatınız sedde-i sedîd-i İskender gibi sabit üstüvâ olduğu mahallî iştibah değildir. Size muhalefet eden bu cânibe dahi adem-i ita'at itmiş olur, her vecihle bu canibden dahi inayet müzaherat olunur ³⁵ ."

Bu sırada Özbeklerin İran ülkesindeki başarılarından sonra Divanda siyasî menfâtin dini menfâttan üstün olmaya başladığını ve dolayısı ile Özbeklerin İran'ı alıp Osmanlılar için tehlikeli bir komşu olabileceği fikrinden dolayı Osmanlıların İran'la savaşma fikrinden vazgeçtiği ve Özbeklere karşı yardım isteyen İran elçisine de hüsnü kabul gösterildiği söylenmektedir ³⁶ . Ferhad Paşa'nın yukarıdaki mektubunda Özbeklere herhangi bir tecavüz olursa kendilerine yapılmış gibi telakki edilip andlaşmayı bozup onlara yardım edecekleri sözlerinde pek durmamış veya duramamışlardır. Zira Şah Abbas, önce, Özbeklere iki defa saldırarak Horasan'ı almış daha sonra da Osmanlılardan intikam almıştır. Çünkü İstanbul andlaşmasından kısa süre sonra 1603'de andlaşmayı bozarak Anadolu'ya tecavüze geçecektir ³⁷ .

³⁵ . Münşeât, 34b - 39a; Feridûn Bey, II, 239 - 240.

³⁶ . Hammer VII, 169.

³⁷ . Uzunçarşılı , VI. / 2 , 246.

III. Mehmed'in 1596'da cülûsunu tebrik etmek için gelen Şah Abbas'ın elçisi Şah'ın Özbek Hanı'na muzafferiyetini tebliğ etmiştir³⁸ .

Bundan yine iki buçuk sene sonra İran Şah'ı bir elçi daha göndererek Horasan'ı tamamen geri aldığı bildiriyordu ³⁹ . Osmanlı Devleti bu haberlere fazla tepki göstermedi. Bu sırada Hükümdar olan Baki Muhammed (Abdul Baki), III. Mehmed'e bir elçi göndererek Horasan'ı tekrar almak için top ve tüfenk istemiş fakat İstanbul'da Özbek elçisini ilk kabul eden Şirvan eski beylerbeyi Vezir Yemişçi Hasan Paşa İran ile yapılan sulh andaşmasını da göz önüne alarak, Baki Muhammed'in ricasını padişaha arz etmiştir. Pâdişâh tarafından da uygun görülen bu telhisden anlaşıldığına göre Özbeklere yardım devam edilmekle birlikte sulh olan İran'la iyi geçinilmesini telkin eden bir siyasetin takibine başlandığını görmekteyiz. "Şimdi bundan muşarun ileyhin elçisine yirmi kıt'a tüfenk virelum ve darbzen virmeyelum zira bunlar tüfenk ve darbzen-î kızılbaşlara cenk eylemek için isterler. Buhara Hanı sünni müslümandır. Bunların hatırlarına ri'ayet olunmak lazımdır. Zeman ile gerek olurlar hatta kızılbaş ile mabeynimiz mukaddimâ cenk ve cidal üzere Asitâne-i sa'adet'den bunlara nâme-i hümayun gönderilup kızılbaşun üzerine yürümek teklif olunduk da mübalağa asker ile ol canibden kızılbaş üzerine yürüyüb nice memleketlerin almağla kızılbaş bunlardan ziyade zebun olub bu canibe çok faideleri olmuş idi. Eğerçi kızılbaşla şimdi mabeyn sulh ve salah olmuştur. Bunlar şah ile cenk üzere olmağın şah harekete kadir olmaz belki şah ile ceng üzere olmaya idi bir nühemvâ vaz ede idi. Hasılı'l Kelam evlası budur ki hem Buhara Hanı'nın ve hem Şah-ı acemun hatırı riayet oluna dinu devlet-i maslahâat bu usul mahallerde fikr-u mülâhaza idub layık olanı eylemekle ileri varur⁴⁰ ."

³⁸ . Hammer VII, 222.

³⁹ . Selaniki, 297.

⁴⁰ . Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhisler (1597-1607)* İstanbul , 1970, 79 - 80.

Horasan'ı alan Şah Abbas kısa bir süre sonra da Osmanlılarla yaptığı sulhu bozdu. Avusturya harbinin 1001 (1593)'den itibaren devam etmesi ve istenildiği gibi gitmemesi, Anadolu'daki celalî isyanları zuhurunun etkisi ile, 1603-1612 ve daha sonra 1615-1618 yılları arasında yapılan savaşlarda İstanbul andlaşması ile elinden çıkan pek çok yeri geri almıştır ⁴¹ . Böylece Sokullu'nun bu konudaki sözleri gerçekleşmiş olup bunca emek heba olmuştur.

3. II. Astarhan Seferi Çalışmaları ve Bahr-ı Kulzum(Hazar) Kaptanlığı:

1. Astarhan seferi sonrasında Çar, II. Selim'in pek çok şartını kabul eder gibi görünmüş ama diğer taraftan da doğuya doğru genişleyip kuvvetlenmeye devam etmiştir. Osmanlıların kuzeydeki müslümanlar'a birleşerek bir saldırı yapmasından çekinen Çar diplomasi yolu ve boş vaatlerle Sultanı yatıştırmaya çalışıyordu. Rebiulevvel 992 (Mart 1584) de Rusya'dan Blogov adlı bir elçi geldi. Elçi, Çar Feodor'un tahta çıkışını bildirip müslümanlara iyi davranıldığını, İran Şah'ının Osmanlılar aleyhine taleb ettiği imdadı vermekten imtina ettiğini bildiriyordu ⁴² . Diğer taraftan da Moskova'ya sığınan Kırım hanzadesi Murad Giray'ın Osmanlı aleyhine yaptığı faaliyetleri engellemiyordu. Kazaklar ve silahlı tüccarlar Moskova'nın nüfuzunu Kafkaslara ve Asya'nın içlerine doğru hergün bir parça daha ilerletiyorlardı.

Orta Asya Türkleri ve Deşt-i Kıpçak Nogayları Rus istilâsı karşısında pâdişah'a elçiler göndererek yardım istiyorlardı. Ateşli silahlarla mücehhez ufak bir Rus grubu Şeybanîlerden Küçüm Han'ı yenerek Sibir Hanlığını yıkmış ve garbî Sibiryayı ele geçirmişti. (1581) Rusların Özbeklere ait araziye işgal etmesi, Özbek Hanı Abdullahı korkuttu. Bu nedenle de gerek Küçüm Han'a ve

⁴¹ . Mustafa Nuri Paşa, II, 19 - 20; Peçevî, II, 343.

⁴² . Hammer, VII, 132.

gerekse Ulu Noğay reisi Urus Mirza'ya yardımda bulundu. Ramazan 995 (Ağustos 1587) da Abdullah'ın ve Urus beyin elçileri geldiler (Urus Mirsa Rus taraftarı İsmail Mirza'nın oğlu idi, fakat o Rus düşmanı kesilmişti) ve Astarhan'da yerleşen Ruslar'ın müslümanlara büyük zararları olduğundan bu kalenin muhakkak suretle feth olunmasını pâdişah'tan rica ettiler⁴³.

Abdullah Han Küçük Nogay tatarlarından bir murahhasla beraber bir elçi göndererek Ruslara karşı harekete geçmenin zaruretini bildiriyordu "Behemahal bu canibde asker-i islam'a bir âli serdar gerekdir ve Kırım hanı İslam Giray han me'an koşulub asker-i tatar ile memleket-i Ejderhan'ın kal'a ve beka'i feth ve teshir olunub aralıktan senin râh kalkub düşmen-i din u devlete geçecek yer kalmayub sedd-i râh olmak gerekdir, ve illâ el-iyazıbillah düşman fırsat ile yol bulursa intikamla infakları emr-i mukayyedir⁴⁴."

Şimdi Nogaylar da memleketlerini istila eden Ruslara karşı İstidnbul ve Semerkand'la ittifak etmeye çalışıyorlardı ve Volga üzerinde Rusları taarruzları ile rahat bırakmıyorlardı.

II. Abdullah Ruslara karşı ittifak öneriyor, Osmanlılar Astarhan'a batıdan tarruz ederken kendisinin de doğudan Ulus ve Mangırt Nogaylarla birlikte taarruza geçeceğini bildiriyordu⁴⁵. Hazar denizi sahillerinin Terek ağzına kadar Türklerin eline geçmesi Nogayların ve Abdullah Han'ın ümitlerini büsbütün artırmış olmalıdır. Osmanlı-İran harbinde; Şirvan, Azerbaycan, Gürcistan Türklerin eline geçmişti. Dağıstan Beyliği Şamhal ve Tümen beyi Osmanlı himayesini kabul etmiş, böylece Tebriz'den Bakü'ye ve Hazar denizi boyunca Demirkapı'ya kadar yerler Dağıstan dahil Osmanlıların olmuştu⁴⁶.

⁴³ . İnalçık, 393.

⁴⁴ . Selaniki, 230 ; Refik, VIII, 12.

⁴⁵ . Togan, *Türkistan*, 134.

⁴⁶ . Kurat, 157.

Ayrıca Çar'ın Kırım'daki iç mücadelelere karışarak burada da Osmanlıların bir rakibi olarak ortaya çıkması Osmanlıları çok kuşkulandırmıştı. Devlet Giray gibi Osmanlıların Kuzeyde yerleşmesini istemeyen Kırım hanı II. Mehmed Giray'ın (1577-1584) isyanı ve katlinden sonra Oğulları İstanbul'a ve onun gönderdiği yeni hana cephe aldılar. Öldürülen Mehmed Giray'ın oğulları saadet Giray ile Safa Giray step Nogaylarının yanına çekilerek İslam Giray'a karşı mücadeleye başladılar. İdil Kazakları da onlara yardım ediyordu. Diğer oğlu Murad Giray Moskof kralı Feodor'un yanına iltica etti. Çar ona kuvvetli bir ordu vererek Astarhan kalesi muhafazasına tayin etti. Maksatları Nogayları da mahiyetine alıp Kırım'a saldırtmak böylece bütün step Nogaylarını ve Kırım'ı himayesi altına almak istiyordu ⁴⁷ .

İşte Türkistan'dan gelen mektuplar ve Rus Çar'ının bu faaliyetleri sonucu III. Murad bir meclis toplayıp (1587) Osmanlı, askeri ile birlikte Kırım hanının Astarhan'ı feth etmek için, baharda (1588) hareket etmesine karar verdi ⁴⁸ . Osmanlı Ordusuna ise Piyale Paşa tayin oldu, 22 Zilkade 995 (1587) tarihli bir hükümle piyale paşa'ya serdar olduğu bildirilerek İslam Giray işbirliğinde sefer için bütün hazırlıkları yapması ve gerekirse Nogay beyleri ile müşavere edip adamlar göndermesini istiyordu aynı hükümden İslam Giray'a da gönderilmiştir ⁴⁹ .

Nogay mirzalarından Urus Bey'e bir nâme yazılarak "Bu sefer-i nusret eserde sizin dahi bile olmanız her vecihle lazım ve mühim olmağın" diyerek sefere iştirak etmesini ve bu amaçla İslam Giray ve Piyale Paşa ile irtibata geçmesi istenmiştir ⁵⁰ .

⁴⁷ . Refik, VIII, 12 ; İnalçık, 394.

⁴⁸ . Selaniki, 230.; Refik, VIII, 12.

⁴⁹ . M.D. LXII. s.n. 233 s. 106.

⁵⁰ . M.D. LXII, s.n. 231 §105.

Tatar umerasının başı olan Şirin Ali Bey'den de İslam Giray'ın yanında olması ve zafer için neler yapılması gerektiğini "ehli vukuf" kimselerle görüşüp bildirmesi istenmiştir. Yine aynı mektupta, Devlet Giray'ın muhalefeti ile daha önce Astarhan'ın alınamadığı, şimdi ise İslam Giray'ın kendisine tamamen tabi olduğu, Abdullah Han'ın yardım edeceği, daha önce Han'ın muhalefeti yüzünden Demirkapı ve Şirvan alınamadığı halde şimdi oraların feth edildiği bildirilmektedir⁵¹.

Astarhan seferinin yenilenmesine karar verildiğinde meseleler 1569'dakinden daha belirgin ve daha keskin bir hale gelmişti. Osmanlı imparatorluğu ile İran arasında 1578'den beri sürüp giden savaşta Osmanlılar Gürcistan ve Hazar Denizi üzerinde, Dağıstan ve Şirvan-ı istilâ etmişler ve buraya kuvvet yerleştirmişlerdi. Doğu Anadolu'daki üstlerinden çok uzakta kalan bu memleketlerde tutunabilmek için Devlet Sokullu zamanında düşünülen Şimal yolunu kullanmak istedi. Fakat Don-Volga tasarısı bir tarafa bırakılıyor. Orduların Kırım'dan Şimalî Kafkas stepleri üzerinden Demirkapı'ya sevk edilmesi ve Hazar Denizi kıyılarında gemiler yapılarak bu denizde hakimiyet kurulması düşünülüyordu⁵².

1579'da Safevîlere karşı Kırım hanı II. Mehmet Giray'ın on bin tatar atlısı ile öncü olarak gönderdiği Azak sancak beyi Mehmet Bey, bu yolu kullanmış. Dağıstan'da İran orduları tarafından sıkıştırılan Osman Paşa'nın yardımına gelmiş ve İranlıları püskürtmüşlerdir⁵³. Yöne 1582 sonbaharında Dağıstan'a gitmek için bir Osmanlı ordusu Kefe beyi Cafer Paşa komutasında Kefe'de toplandı. Şimalî Kafkasya steplerini geçtikten, Kuban ve Terek ırmaklarını aştıktan sonra Dağıstan'da Osmanlı komutanı Özdemiroğlu Osman

⁵¹ . M.D. LXII, s.n. 226, s.102.

⁵² . İncalcık, 391.

⁵³ . Danişmend, III, 42.

Paşa ile birleşti. Bu kuvvetle Özdemir oğlu İranlılara karşı kat'i bir savaş kazanmıştır⁵⁴ .

Osman Paşa Kafkasya'dan şimal steplerine açılan bu tarihi kapıda - Derbent = Demirkapı- gemiler yaptırarak Hazar Denizi üzerinde ve bu denize akan nehirler kenarında fetihler yapmak emelinde idi. Sokullu'ya yazdığı bir tezkirede Demirkapının mükemmel bir deniz üssü olabileceğinden bahsederek "yirmi kıt'a miktarı kadırgalar yapulub levazım ve mühimmâtı bu canibden irsal olunsa Bahr-ı Kulzum ve ona dahil olan enhâr kenarlarında nice vilayetler feth olunub kabza-i teshire gelirdü⁵⁵ ." demiştir. Sokullu'nun 5 cemada'l ûla 987 (30 Haziran 1579) tarihli Şirvan muhafazasındaki Osman Paşa'ya verdiği cevapta teklifi tamamen tasvib ettiğini ve kendisine tam selahiyeti verdiğini ve Kırım hanına da bizzat Demirkapıya gidip kendisi ile elbirliği etmesi hakkında emir verdiğini bildirmiştir. Ayrıca o bölgede "be'id ağaçlar" ve demir madeni olup olmadığını araştırmasını istemiştir⁵⁶ .

Sokullu Kefe beylerbeyine de bir mektup göndererek "onda, Gılmaz(Hazar) deryasında bina olunacak gemilere lazım olan âlat ve esbâb ne ise cümlesin Gılmaz kapudanı Ali Zid Kudre mariftiyle alub gitmek emr idub zirk olunan gemiye lazım olan kereste va âlat ve esbâb gayrîden her ne var ise bir nesne âli kumayüb cümlesin alub gidesin istimalet viresin ki murad üzere maslahat görölüb tamam oluna" demiştir⁵⁷ .

Kefe beylerbeyi de Cafer Paşa'ya malzemelerle gitmesi için emir vermiş ve Osman Paşa'ya durumu bildirerek Cafer Paşa geldiğinde "Sen dahi gereği gibi mufid olub zirk olunan esbâbı Demirkapıya alub gitmekte kemâl mertebede

⁵⁴ . İnalçık, 391.

⁵⁵ . Saffet Bey, "Bahr-ı Hazar'da Osmanlı Sancağı", *T.O.E.M.*, İstanbul, 1330, C. 14, 860.

⁵⁶ . Saffet Bey, 861.

⁵⁷ . Saffet Bey, 861.

ikdam ve ihtimâm eylesin" demiştir ⁵⁸ . Yine Osman Paşa'ya gönderilen bir tezkirede de "Derya ilminden haberdar yirmi nefer kadırğa reisi tavabiî ile ve kadırgaların binası içün neccarlar ve üstad topçular ve arabacılar ve arz eyle düğünden ziyade müstev fa hazine ve sayir levazım ve mühimmat Kefe canibine gönderilub ve cümleye Kefe sancak Beyi Mehmed Bey serdar olub Demirkapı'ya gitmek emrolunub⁵⁹ ." denildiğine göre Osman Paşa'nın yukarıda gördüğümüz mutealası gereğince Hazar Denzinde ilk Osmanlı filosunun yirmi gemiden mürekkebe olması tekrür etmiş, bunların kaptanlarıyla topçuları ve tayfaları ve her türlü malzeme Kefe'ye gönderilmişti. Azak yahud Kefe sancakbeyi işte bu Mehmed Bey'de bu ilk Hazar filosuna amiral tayin edilmiştir. Bu yeni amirallığın ünvanı ise resmi vesikalarda "Bahr-ı Kulzum Kapudanlığı"dır. Çeşitli tarih kitaplarında da "Bahr-ı Şirvan Kapudanlığı", "Demirkapu Kapudanlığı" gibi şekiller almaktadır ⁶⁰ .

1580'de Osman Paşa'nın kurduğu "Bahr-ı Kulzum Kapudanlığı" ile Baku limanı şenlenip buradan kalkan Osmanlı donanması Hazar Denizi doğusundaki Yaka Türkmanı ve Özbekli gibi Osmanlı mütteliklerine İran aleyhinde kullanılmak üzere top ve yeniçeri mühimmât yardımı götürmüş Türkistan-Ortaasya ticaret ve hac yolunu böylece kestirmeden ve güvenle Hazar Denizi Ortasından Osmanlı ülkesine sağlamca bağlamıştır ⁶¹ .

Yapılan bunca şeyden sonra öyle görülüyorki bu sefer de harekete geçilmeden suya düşmüştür. Kırmıllılar Astarhan seferine gittikleri takdirde Kırım'ı kuzeyden bir Rus taarruzuna açık bırakmamak için doğrudan doğruya Moskova üzerine yürümeyi tercih ediyorlardı. Osmanlı, Kırım'ın muhafazası için bir donanma göndermeyi vad'etmiş ise de buna güvenmiyorlardı. 1588

⁵⁸ . Saffet Bey , 861.

⁵⁹ . Saffet Bey. 861.

⁶⁰ . Danişmend, III. 43.

⁶¹ . Kırzioğlu, 387.

baharında Rus seferine çıkan İslam Giray'ın yolda ölmesi üzerine hareket akîm kaldı. Daha sonra başlayan Avusturya harbi Rus ile ciddi bir mücadeleye girişilmesine imkan bırakmadı . On üç yıl süren savaş devletin bütün enerjisini yuttu⁶² . Kırım dahi bütün gücünü bu savaşlarda tüketti. Ayrıca 1578'den beri devam eden Osmanlı İran harbi de Osmanlı Devletini iyici yıpratmıştı ⁶³ .

1592'de İstanbul'a gelen Rus elçisine yine aynı istekler tekrarlandı. Ruslar da yine yerine getirilmeyen vadelerde bulundular⁶⁴. Ruslar, zayıflığını, silahlarının güçsüzlüğünü ve birlikten yoksun olduklarını çok iyi bildikleri Türk illerini, önceleri, Rusya'ya bağlı Kazaklar vasıtasıyla, sonra da bizzat harekete geçerek istilâ ettiler, yirminci yüzyılın başında ise Türkistan'ın büyük bir kısmı Rus hakimiyetine girdi.

⁶² . Kütükoğlu, 621.

⁶³ . Kurat, 166.

⁶⁴ . İnalçık, 395.

SONUÇ

Altınordu'nun dağılmasından sonra kurulan pek çok Türk hanlıklarının durumu XVI. asırda hiç de iyi değildi. Osmanlı İmparatorluğu ise gücünün zirvesinde bulunuyordu. Osmanlı-Türkistan Hanlıkları ile ilişkiler özellikle Türk dünyasını ikiye ayıran Şî İran'a karşı olmuştur. Yavuz'un amacı Şî İran'ı ortadan kaldırarak Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğünü birleştirmektir, ama ömrü vefa etmedi.

Kanunî ve daha sonra gelen padişahlar zamanında da Türkistan hanlıkları ile İran'a karşı bir birlik oluşturulmaya çalışılmış, Osmanlı Devleti özellikle Şeybanîlerden İran'a karşı yardım istemiş ama 1555 Amasya, 1590 İstanbul andlaşmalarından sonra yalnız bırakılmışlardır. Bunun sebebi İran'ı yok etmek konusunda Yavuz'dan sonra gelen padişahların onun kadar kararlı olmadığı gibi Osmanlı Devleti'nin doğuda İran'la uğraşırken batıda Avusturya ile uğraşmak zorunda kalmış olmasındandır. Türkistan hanlıklarının sürekli birbirleri ile mücadele etmeleri iktisadi ve özellikle ateşli silahlar sahasında geri kalmalarına sebep olmuş, Osmanlı Devletinin gönderdiği askerî yardım ise bu mücadeleler sırasında heba olmuş bu da İran'ın işine yaramıştır.

XVI. asrın ortalarından itibaren ise Türk Dünyası için yeni bir tehlike ortaya çıkmış: Rusya Türk illerinde yayılmaya başlamıştır. Kazan-Astarhan ve Özbeklere ait araziye ele geçirmiş, böylece de bu hanlıkların bağımsızlığı ve özellikle hac yolu meselesi gündeme gelmiştir. Zira Rusya kuzeyden, İran ise

güneyden Türkistan hacılarının geçişine izin vermiyordu. Yapılan bir sürü gayret neticesiz kalmış Rusya ilerleyişine devam etmiştir. Özellikle Özbek Hanı II. Abdullah Osmanlı Devleti ile sürekli ilişki kurmaya çalışmış bir birlik oluşturmak için gayret sarfetmiştir. Özbek hanının ölümünden sonra Buhara Hanlığına Canbey ailesi hakim olmuş, Osmanlı Devleti de uzun süre Türkistan'la ilgilenememiştir.

Kısaca XVI. asırda Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ilişkiler İran'a ve Rus işgaline karşı olmuş bütün iyi niyetlere rağmen tam bir birlik oluşturulamamıştır ve bu tehlikeler önlenememiş ama Türkistan hanlıkları Osmanlı Sultanlarına sürekli bağlı kalmış ve onların her isteklerini emir telakki etmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

A. ARŞİV BELGELERİ

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (İSTANBUL)

Muhimme Defterleri; VII, X, XVI, XXI, XXIV, XXXII, LXII

2. TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ (İSTANBUL)

Evrak Numaraları: 5441, 5489, 5905, 6515, 9508, 9661

B. MUNŞİAT MECMUALARI

1. Topkapı Sarayı Kütüphanesi (İstanbul)

- II. Bayazid ve I. Selim zamanına ait muhaberât, Revan Kitaplığı, Nr.

1958

- Kanuni Sultan Süleyman devri Muhâberatı, Revan Kitaplığı Nr. 1956

2. Süleymaniye Kütüphanesi (İstanbul)

-Münşeât Mecmuası, Esad Efendi Kitaplığı Nr. 3345

-Sarı Abdullah Efendi, Dusturu'l-inşa, Esad Efendi Kitaplığı Nr. 3332

C. NEŞREDİLMİŞ VESİKALAR.

1. Ahmed Feridun Bey, Munşeatu-Selatin, I-II, İstanbul, 1275

2. Orhonlu, Cengiz; Osmanlı Tarihine ait Belgeler Telhisler (1597-1607), İstanbul, 1970

3. Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1992

D. KAYNAKLAR

- Âli, Gelibolulu Mustafa Ali; *Künhü'l-Ahbâr*, Takvimhane-i Amire Matbası, 1277, I - IV
- Ahmed Refik; "Bahr-ı Hazar Karadeniz Kanalı Ejderhan Seferi" *TOEM*, İstanbul, 1328
- Aka, İsmail; "Şeybanî Han" *T.A.*, M.E.B. Ankara, 1981, XXX, ss 267-268
- Arat, Reşit Rahmeti; "Kazan" *İ.A.*, İstanbul, 1967, VI, ss 505-522
- Asrar, Nihat Ahmed; *Kanuni Sultan Süleyman ve İslam Alemi*, 2. Baskı, İstanbul?
- Barthold, W; "Şeybanîler" *İ.A.*, İstanbul, 1970, XI. ss 456-458
- Battal, Abdullah Taymas; *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966
- Bayur, Hikmet; *Hindistan Tarihi, I - II*, Ankara, 1946
- Bouvat, L.; "Şeybanîler" *İ.A.* İstanbul, 1970 XI, ss 454-456
- Danişmend, İsmail Hami; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronojisi, I-III*, İstanbul, 1948
- Deguignes; *Hunların Türklerin Moğolların ve Tatarların Umumi Tarihi*, (Trc. Hüseyin Cahid), I-IV. İstanbul, 1925
- Ebu'l Gazi Bahadır Han; *Şecere-i Türk* (Trc. Rıza Nur) İstanbul, 1345
- Grousset, Rene; *Bozkır İmparatorluğu* (Trc. M. Reşat Uzmen) İstanbul, 1980
- Hammer, J. Von; *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (Tre. Mehmet Ata) I-X, İstanbul, 1332
- Haydar Çelebi; *Rûznâme* (Baskıya hazırlayan Yavuz Semenoğlu) Tercüman 1001 Temel eser.
- Hoca Sâdeddin Efendi; *Tacü't Tevarih*, İstanbul, 1279

- İnalçık, Halil; "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", Ankara, 1948 46. sayılı *Belleten'den ayrı Basım (Belleten XIII, S.46)*, ss, 349-402

- Karaçelebi-zâde, Abdulaziz b. Hüsameddin; *Ravzatu'l-Ebrâr*, Mısır Bulak Matbası, 1238

- Katip Çelebi; *Tuhfetü'l-Kibar fil esfari'l-Bihar*, İstanbul, 1329

- Kırzioğlu, Fahrettin; *Osmanlıların Kafkas İllerini Fethi, (1451-1590)*, Ankara, 1976

- Kramers, J. H; "İran" *İ.A.*, M.E.B. İstanbul 1970. V/2, ss. 1013-1030

- Kurat, Akdes Nimet; *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1966

- Kütükoğlu, Bekir; "Tahmasb I", *İ.A.* M.E.B. İstanbul, 1970, XI, ss. 637-647

_____, "Murad III", *İ.A.*, M.E.B. İstanbul, 1960, VIII, ss. 615-625

- Mustafa Nuri Paşa; *Netayicü't-Vukuat, I - II*, İstanbul, 1327

- Müneccim Başı, Ahmed b. Lutfulluh; *Sahaifu'l-Ahbâr* (trc. Nedim Ahmed), I- III, İstanbul, 1295

- Önen Yaşar; "Süleyman II." *T.A.*, Ankara, 1981, XXX, ss.34-79

- Peçevi, İbrahim; *Peçevi Tarihi, I-II*, İstanbul, 1283

- Saffet Bey; "Bahr-ı Hazar'da Osmanlı Sancağı" *T.O.E.M.* İstanbul, 1330, III, C. 14, ss 857-861

- Saray Mehmet; *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul, 1990

_____, *Türk-İran Münasebetlerinde Şillğin Rolü*, Ankara, 1990

_____, *Rusya'nın Türk illerinde Yayılması*, İstanbul, 1975

_____, "Abdullah" *İ.A.* Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1988, I, s.

104

- Selâniki, Mustafa Efendi, *Selâniki Tarihi*, İstanbul, 1281

- Seyid Reis, *Asar-ı Eslaftan Mirat-ı Memâlik*, İstanbul, 1313

- Solakzâde, Mehmet Hemdemi; *Solakzâde Tarihi*, İstanbul, 1298
- Stanley, Lane Poole; *Düvel-i İslamiyye* (Trc. Halit Ethem) İstanbul,

1345

- Süheyli, Ahmed b. Hemdan, *Tarih-i Şahî* (Mlf. Hattı) Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Kitaplığı: 4356
- Şeref, Abdurrahman; *Tarih-i Devlet-i, Osmaniye I-II*, İstanbul, 1315
- Tekindağ, Şahabeddin "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi" *Tarih Dergisi*, XVII, S. 22, ss. 49-78
- Togan, Zeki Velidi; *Bugünkü Türk İli ve Türkistan'ın Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981;

_____ *„XVI. Asırdan Günümüze Kadar Müstemleke Devrinde Asya Tarihi, 1965-1966*. Bayezid Kütüphanesi: 133905 (Teksirdir) ;

_____ , "Kazan Hanlığında Türk İslam Kültürü" *İslami Teknikler Enstitüsü Dergisi III*. C. 3-4'den ayrı basım, ss. 179-204, İstanbul, 1966

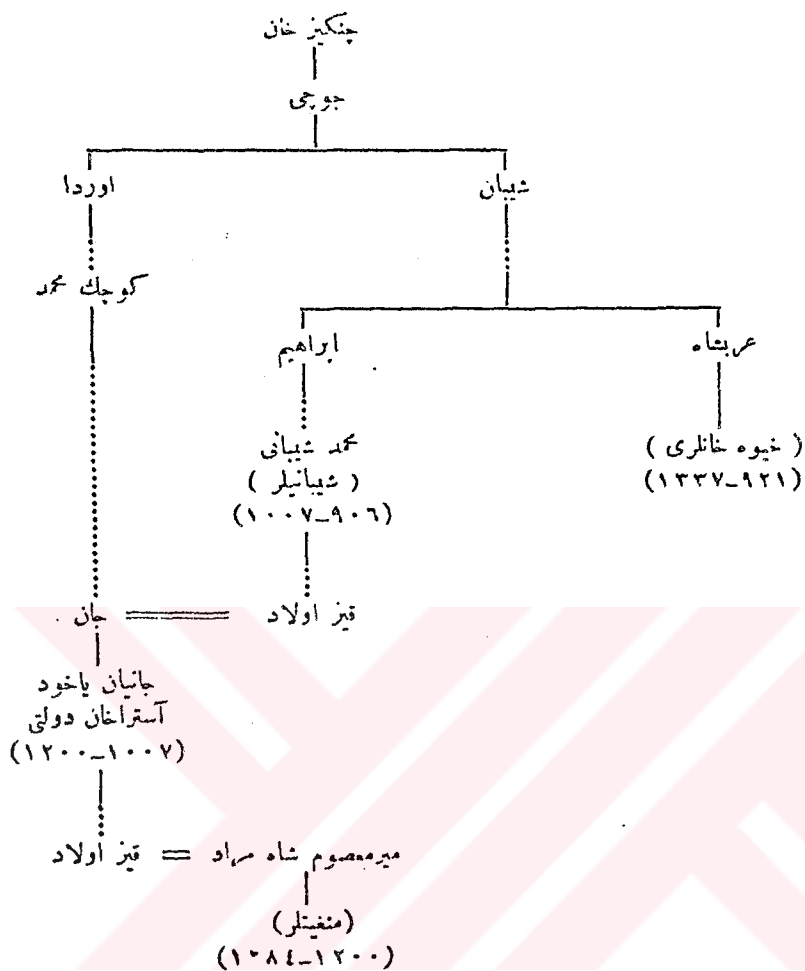
- Uğur, Ahmed; *Yavuz Sultan Selim*, Kayseri, 1989
- Uzun Çarşılı, İbrahim Hakkı; *Osmanlı Tarihi, I-VIII*, Ankara, 1988
- Yazıcı, Tahsin; "Şah İsmail" *İ.A.*, M.E.B. İstanbul, 1970, XI, ss 275-

279

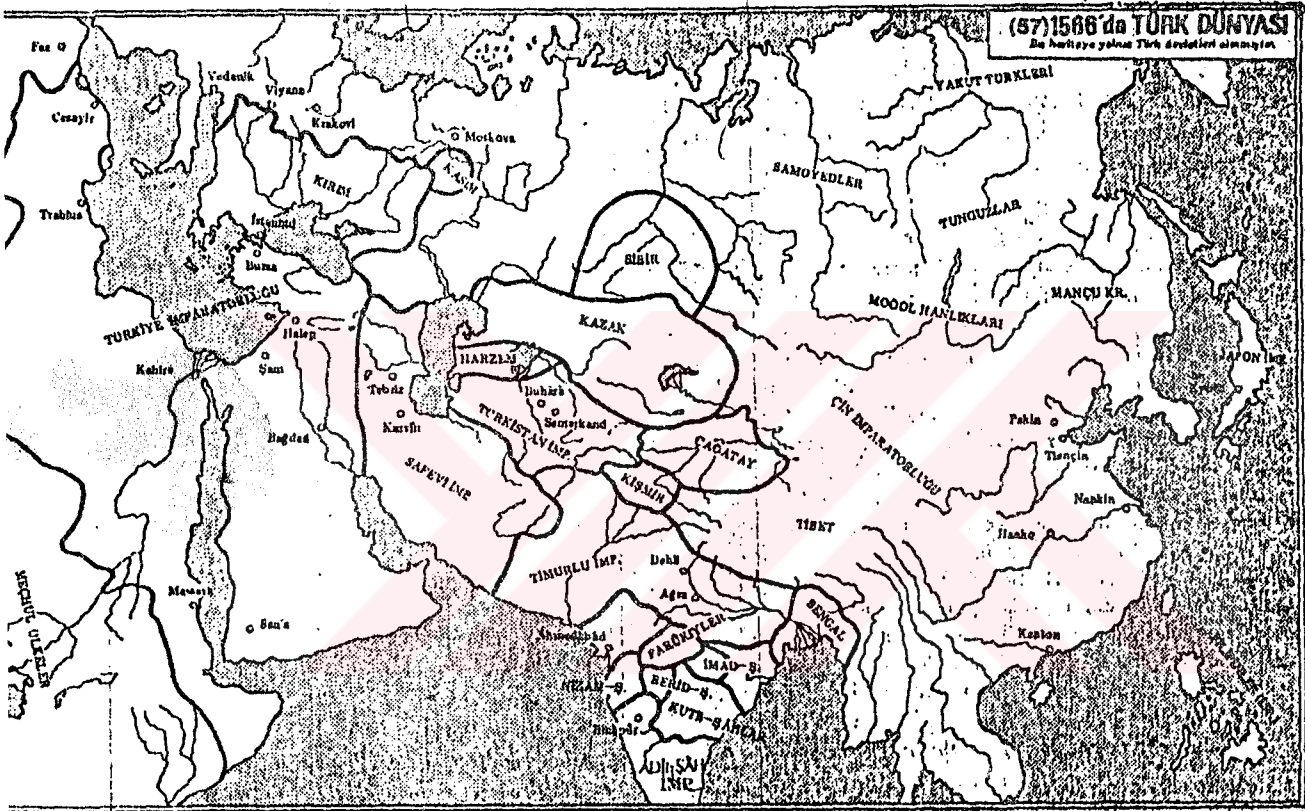

EKLER

— ماوراءالنهر خانقادرينك يكديكريته اولان مناسباتى —

SÜLEYMAN II, Kaanûnî

SÜLEYMAN II

Yaşar Önen, Süleyman II. , T.A. M.E.B. XXX, 76 Ankara 1981.

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**